

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

**Zagadnienia ludnościowe
obszaru byłych Prus Wschodnich**

Piotr Eberhardt

Nr 29

1995

Z E S Z Y T Y

INSTYTUTU GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

P A N

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION

**Zagadnienia ludnościowe
obszaru byłych Prus Wschodnich**

Piotr Eberhardt

Nr 29

1995

PROBLEMS OF POPULATION IN AREA OF EX-EAST PRUSSIA

Z E S Z Y T Y

INSTYTUTU GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA

P A N

<http://rcin.org.pl>

Redaguje zespół w składzie:

Teresa Kozłowska-Szczęsna (redaktor),

Jerzy Grzeszczak (zastępca redaktora),

Marek Degórski

Bronisław Czyż (sekretarz)

Opiniował do druku:

prof. dr hab. Andrzej Stasiak

Adres redakcji:

00-927 Warszawa, Krakowskie Przedmieście 30,

tel. 26 19 31, 26 83 29; telefax 48 22 267 267

Opracowanie redakcyjne i techniczne:

Ludmiła Kwiatkowska

Abstract. This study is devoted to the study of population changes in the area of ex-East Prussia in its political borders existing from 1920 till 1939. The author has shown the post-war demographic situation of both Polish and Russian parts of former East Prussia.

Key words. Ex-East Prussia, population changes.

SPIS TREŚCI

1. Wprowadzenie	5
2. Problematyka demograficzna byłych Prus Wschodnich	6
2.1. Rozwój demograficzny do końca XIX wieku	6
2.2. Sytuacja na początku XX wieku	9
2.3. Okres międzywojenny	14
2.3.1. Północna część byłych Prus Wschodnich	15
2.3.2. Południowa część byłych Prus Wschodnich	19
2.4. Okres powojenny	23
2.4.1. Obwód Kaliningradzki	24
2.4.2. Polskie obszary pogranicza	32
3. Uwagi końcowe	38
4. Bibliografia	40
5. Problems of population in area of ex-east Prussia (summary)	41

ZAGADNIENIA LUDNOŚCIOWE OBSZARU BYŁYCH PRUS WSCHODNICH^{*)}

1. WPROWADZENIE

W rezultacie decyzji trzech wielkich mocarstw podjętych na konferencji w Teheranie, a następnie potwierdzonych na konferencjach w Jałcie i w Poczdamie, istniejące ówczesnie Prusy Wschodnie stanowiące integralną część III Rzeszy Niemieckiej zostały zlikwidowane i podzielone na dwie części. Północna część została włączona do ZSRR, a dokładniej do Federacji Rosyjskiej, południowa zaś - do Polski.

Nowa granica wyznaczona po linii prostej przecięła drogi, linie kolejowe, a nawet pojedyncze osiedla. Oddzieliła od siebie obszary, które przez stulecia stanowiły jedność polityczną, geograficzną i ekonomiczną. Istniejące do końca II wojny światowej Prusy Wschodnie miały powierzchnię 36 990 km². Do Polski włączono 23 805 km², a 13 181 km² - do ZSRR¹⁾. W obu częściach wprowadzono nowy podział administracyjny. Na miejsce niemieckich rejencji i *kreisów* (powiatów) w północnej części Prus Wschodnich, w których znajdował się Królewiec (Königsberg) wprowadzono rejony i miasta rejonowe, a sam obszar przemianowano na Obwód (*oblast'*) Kaliningradzki. Na terytorium przyłączonym do Polski utworzono woj. olsztyńskie, a część obszaru byłych Prus Wschodnich włączono do woj. białostockiego oraz gdańskiego. Po reformie podziału administracyjnego w 1975 r. terytorium to znalazło się w granicach woj. olsztyńskiego, suwalskiego i elbląskiego.

Celem niniejszego studium jest przedstawienie problematyki demograficznej obszaru, który do 1945 r. należał do Prus Wschodnich. Zadanie badawcze składa się z dwóch części. W pierwszej o charakterze historycznym, zaprezentowano rozwój demograficzny Prus Wschodnich do II wojny światowej. W następnej części, poświęconej już czasom współczesnym, przedstawiono przemiany ludnościowe mające miejsce już po podziale Prus Wschod-

^{*)} Niniejsze opracowanie powstało w Instytucie Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN w ramach projektu badawczego nr 661309203 pt. „Podstawy rozwoju zachodnich i wschodnich obszarów przygranicznych Polski”.

¹⁾ Materiały źródłowe polskie, rosyjskie i niemieckie pokazują odmienne dane statystyczne dotyczące powierzchni części rosyjskiej i polskiej podzielonych Prus Wschodnich. Na przykład według dokumentacji rosyjskiej Obwód Kaliningradzki ma 13 325 km², a wliczając powierzchnię wodne - m.in. część Zalewu Kurońskiego - 15 125 km² lub 15 106,5 km² (Dudo 1993). Publikacje niemieckie określają powierzchnię lądową obwodu na 13 404 km², wraz z częścią Zalewu Wiślanego i Kurońskiego na 15 096 km² (Maryński 1993, s. 90). Z pracy demograficznej K. Dziewońskiego i L. Kosińskiego (1967; tab. 3-5) wynika, że część lądowa obwodu ma powierzchnię 13 185 km² i na podstawie tej informacji statystycznej dokonano przeliczeń demograficznych. W radzieckich rocznikach statystycznych można spotkać jeszcze inną wielkość powierzchni obwodu. Różnice nie są duże i nie zmieniają obrazu sytuacji terytorialnej i demograficznej.

nich na część polską i rosyjską. Analizując sytuację demograficzną okresu międzywojennego ujęto odrębnie część północną, która w późniejszym czasie weszła w skład Rosji i część południową, która obecnie znajduje się w granicach Polski.

Tego typu zamierzenie badawcze wymagało pokonania wielu trudności metodycznych. Pierwsza z nich powstaje przy omawianiu problematyki demograficznej występującej na interesującym nas terytorium do II wojny światowej. Przy analizie całości Prus Wschodnich dysponujemy jednolitymi materiałami statystycznymi, natomiast przy odrębnej analizie części północnej i południowej Prus Wschodnich trzeba dokładnie wyznaczyć aktualną granicę polsko-rosyjską. Wspomniano już, że granica ta przebiega po linii prostej, przecinając funkcjonujące do 1945 r. jednostki podziału administracyjnego (rejencje, powiaty, gminy). Trzeba więc ustalić, które jednostki niemieckiego podziału administracyjnego znajdują się obecnie w granicach Polski, a które w granicach Obwodu Królewieckiego. Geometryczny układ współczesnej granicy polsko-rosyjskiej stawia przed badaczem zadanie niezmiernie skomplikowane. Kolejna trudność metodyczna powstaje przy analizie sytuacji demograficznej istniejącej po II wojnie światowej w części byłych Prus Wschodnich, która znajduje się w granicach Polski. Polega ona na odtworzeniu (w sensie geograficznym i statystycznym) byłej granicy politycznej istniejącej w okresie międzywojennym między Polską a Prusami Wschodnimi. Należy określić te jednostki gminne, które obecnie znajdują się w województwie elbląskim, olsztyńskim i suwalskim, a które przed wojną były w składzie Prus Wschodnich.

Tego typu analiza, odniesiona stale do tego samego terytorium, umożliwi dokonanie badań o charakterze porównawczym. Przy określaniu zasięgu przestrzennego badanego terytorium zastosowano konsekwentnie kryterium historyczne. Jednostką odniesienia jest terytorium, które przez kilka stuleci stanowiło jedność polityczną. Pomimo że już od blisko pięćdziesięciu lat jest podzielone na dwie części, pewne zaszczości historyczne wpływają na kształtowanie się specyficznych uwarunkowań demograficznych i społecznych. Zwłaszcza interesujące wydawało się porównanie części polskiej z rosyjską. Wszystko to razem przemawiało za podjęciem tego typu analizy porównawczej w ujęciu historyczno-geograficznym.

2. PROBLEMATYKA DEMOGRAFICZNA BYŁYCH PRUS WSCHODNICH

2.1. ROZWÓJ DEMOGRAFICZNY DO KOŃCA XIX WIEKU

W okresie przedhistorycznym, tzn. przed przybyciem Zakonu Krzyżackiego na te ziemie, na obszarze późniejszych Prus Wschodnich znajdowały się siedziby następujących grup etnicznych (Srokowski 1937, s. 19-20):

- a) pruskiej, zajmującej większą część kraju,
- b) słowiańskiej, która od zachodu poprzez dolną Wisłę sięgała do ówczesnej Pomezanii,
- c) litewskiej, wkraczającej w głąb terytorium wschodniopruskiego od średniego i dolnego Niemna,

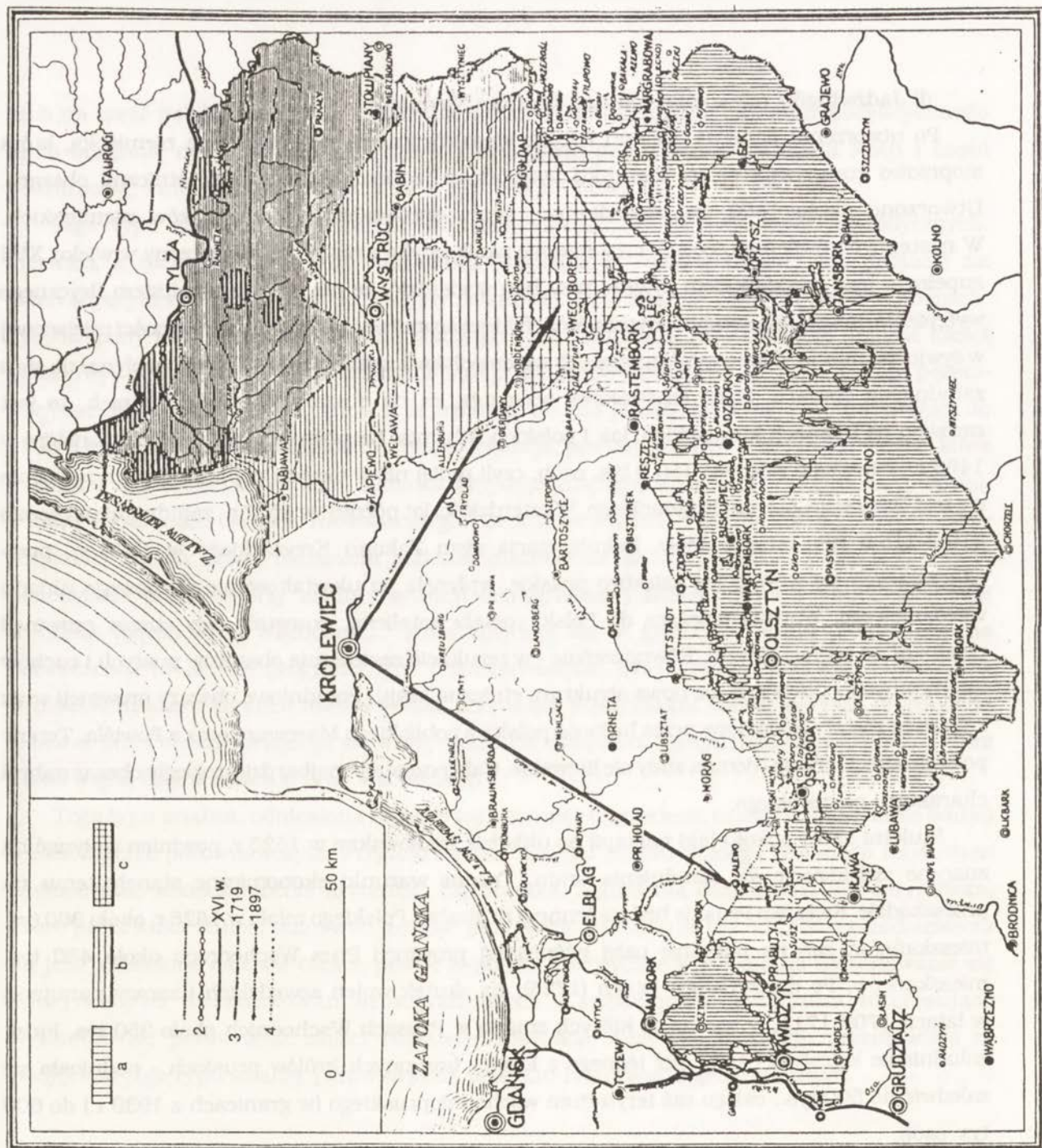
d) Jadźwingów mieszkających nad średnim Niemnem.

Po utworzeniu państwa Zakonu Krzyżackiego rozpoczęła się kolonizacja niemiecka, która stopniowo rozszerzała się w kierunku wschodnim, zmieniając charakter etniczny obszaru. Utworzono około 1400 wsi zasiedlonych przez sprowadzonych osadników niemieckich. W następnych dwóch stuleciach miał miejsce zanik języka pruskiego, zakończony w wieku XVII zupełnym jego wygaśnięciem. Należy przy tym stwierdzić, że nie było to rezultatem fizycznego wyteplenia, jak się powszechnie uważa, lecz efektem asymilacji i wtopienia się ludności miejscowej w żywioł niemiecki. Okres wyniszczających wojen polsko-krzyżackich w XV wieku wpłynął na stan zaludnienia obszaru. Dane szacunkowe wskazują, że na obszarze Prus Wschodnich, to jest zarówno na terenach krzyżackich, jak i polskich (Warmia) bezpośrednio po pokoju toruńskim w 1466 r. mieszkało zaledwie 150,0 tys. osób, czyli mniej niż w okresie poprzedzającym zjawienie się nad Bałtykiem Zakonu Krzyżackiego. W czterdzieści lat później, w 1507 r., zaludnienie wynosiło 210,0-215,0 tys. mieszkańców. Sekularyzacja ziem Zakonu Krzyżackiego w 1525 r., przestaczących się w świeckie księstwo pruskie, wpłynęła na ukształtowanie się nowego układu wyznaniowego. Warmia należąca do Polski została katolicka, pozostały cały obszar prowincji przeszedł na protestantyzm. Równocześnie - w rezultacie zasiedlania obszarów pustych i ruchów migracyjnych - utworzyła się nowa struktura etniczna kraju. Południowe obszary prowincji wraz z Warmią zostały zasiedlone przez ludność polską z pobliskiego Mazowsza oraz z Powiśla. Tereny po zachodniej stronie Niemna stały się litewskie. Cały pozostały, najbardziej rozległy obszar nabrał charakteru niemieckiego.

Stuletni okres pokoju jaki nastąpił po układzie krakowskim w 1525 r. powinien wpłynąć na znaczne zwiększenie się zaludnienia kraju. Trudne warunki ekonomiczne stanęły temu na przeszkodzie. Księstwo Pruskie będące lennem Królestwa Polskiego miało w 1626 r. około 360 tys. mieszkańców, zaś na obszarze całej późniejszej prowincji Prus Wschodnich około 450 tys. mieszkańców. Po dalszych stu latach (1725), na skutek wojen szwedzkich i zarazy panującej w latach 1708-1711, w rezultacie których zmarło w Prusach Wschodnich około 250 tys. ludzi, zaludnienie księstwa - teraz już jednego z krajów koronnych królów pruskich - podniosło się zaledwie do 500 tys., całego zaś terytorium wschodniopruskiego (w granicach z 1939 r.) do 600 tys. osób.

Pierwszy nowoczesny spis ludności przeprowadzony w 1759 r. określa ludność ówczesnych Prus Wschodnich żyjących pod berłem Hohenzollernów na 521,2 tys. osób (nie licząc wojska). Doliczając obszary znajdujące się wówczas pod polską administracją (Warmia) można przyjąć liczebność prowincji równą 627,0 tys. mieszkańców.

Do opracowania dołączono mapę autorstwa S.Srokowskiego (1937) pokazującą kształtowanie się w ciągu kilku wieków stosunków narodowościowych na obszarze Prus Wschodnich. Zakreślone są obszary zamieszkałe w różnych przekrojach czasowych przez ludność litewską i polską. Ujawnia się zwłaszcza proces cofania się żywiołu litewskiego pod wpływem ekspansji niemieckiej (ryc. 1).

Ryc. 1. Zmiany zasięgów narodowościowych w Prusach Wschodnich
 a - Polacy, b - Litwini, c - osadnictwo mieszane polsko-litewskie w XVI i XVII w.; 1 - północna granica używalności języka polskiego w XVI i XVII w.; 2 - granica językowa polsko-niemiecka w 1925 r.; 3 - południowa granica używalności języka litewskiego w różnych okresach; 4 - granica językowa litewsko-niemiecka w 1925 r.

Zródło: S. Srokowski, 1937

Changes of national ranges in East Prussia

a - Poles, b - Lithuanians, c - mixed Polish-Lithuanian settlements in 16 and 17 c.; 1 - northern boundary of Polish language use in 16 and 17 c.; 2 - Polish-German language boundary in 1925; 3 - southern boundary of Lithuanian language use in different periods; 4 - Lithuanian-German language boundary in 1925

Source: S. Srokowski, 1937

Rozbiory Polski połączyły Prusy w jedną całość terytorialną. Miało to poważne znaczenie polityczne. Prusy Wschodnie aż do 1919 r. stanowiły jednolitą zintegrowaną terytorialnie prowincję będącą w składzie Królestwa Pruskiego, a później Cesarstwa Niemieckiego. Po Traktacie Wersalskim - 1919-1939 - stały się ponownie enklawą, lecz obejmowały cały obszar Prus Wschodnich (łącznie z Warmią). Terytorium i granice polityczne istniejące w latach 1919-1939 były podstawą całej niniejszej analizy statystycznej, której celem była historyczna i współczesna ocena zachodzących procesów demograficznych

Na terytorium prowincji w wieku XIX przeprowadzono regularne spisy ludności, które przyniosły następujące rezultaty (Srokowski 1945, s. 115):

Rok	Liczba mieszkańców (tys.)
1816	- 915,0
1825	- 1202,0
1834	- 1311,0
1852	- 1582,0
1861	- 1734,0
1871	- 1881,8
1880	- 2000,0
1890	- 2023,0
1900	- 2076,0

Przyrost ludności w XIX wieku był bardzo wysoki. Należy jedynie zwrócić uwagę, że po roku 1870, w wyniku znacznego wychodźstwa ekonomicznego, tempo wzrostu zaludnienia uległo poważnemu zahamowaniu.

2.2. SYTUACJA NA POCZĄTKU XX WIEKU

Na przełomie XIX i XX wieku Prusy Wschodnie (wg granic istniejących w latach 1919-1939) należały do czterech rejencji: królewieckiej, gabińskiej, kwidzyńskiej i gdańskiej²⁾. Nową rejencję olsztyńską wprowadzono w 1905 r., włączając części powiatów z dwóch rejencji

²⁾ Do rejencji królewieckiej należały następujące powiaty (*krets*): Labiau (Labiawa), Wehlau (Welawa), miasto i powiat Königsberg (Królewiec), Fischhausen (Rybaki), Heiligenbeil (Świętomiejsce lub Święta Siekierka), Preussisch Eylau (Iławka lub Pruska Iława), Braunsberg (Braniewo), Gerdaunen (Gierdawy), Restenburg (Kętrzyn, dawna nazwa Rastembork), Heilsberg (Lidzbark Warmiński), Rössel (Reszel), Bartenstein (Bartoszyce), Preussisch Holland (Pasłęk), Mohrunge (Morąg), Allenstein (Olsztyn), Osterode (Ostróda), Ortelsburg (Szczytno), Neidenburg (Nidzica, dawna nazwa Nibork). Do rejencji gabińskiej wchodziły następujące powiaty: Niederung (Niziny), miasto Tilsit (Tylża), Ragnit (Ragneta), Pillkallen (Pilkalę), Insterburg (Wystruć), Gumbinnen (Gąbin), Stallupönen (Stołupiany), Darkehmen (Darkiejmy), Goldap (Gołdap), Angerburg (Węgorzewo, stara nazwa Węgobork), Trenburg (Olecko), Lötzen (Giżycko, stara nazwa Lec), Lyck (Ełk), Sensburg (Mrągowo, stara nazwa Sosnork lub Żądzork), Johannisburg (Pisz lub stara nazwa Jańsbork). Do rejencji kwidzyńskiej należały powiaty: Marienwerder (Kwidzyn), Stuhm (Sztum), Rosenberg (Susz). Do rejencji gdańskiej wchodziły dwa powiaty: Elbing (Elbląg) i Marienburg (Malbork).

wschodniopruskich - królewieckiej i gabińskiej; z rejencji królewieckiej: Rōsel (Reszel), Ortelsburg (Szczytno), Neidenburg (Nidzica), Osterde (Ostróda), Allenstein (Olsztyn) a z gabińskiej: Lyck (Ełk), Lötzen (Głzycko), Johannsburg (Pisz) i Sensburg (Mragowo). Następną zmianą administracyjną miała miejsce po I wojnie światowej. Po likwidacji rejencji gdańskiej powiaty Elbląg i Malbork włączono do rejencji kwidzyńskiej.

Prusy wschodnie, będąc prowincją nieuprzemysłowioną, peryferyjnie położoną w granicach Cesarstwa Niemieckiego rozwijały się stosunkowo powoli. Miało to poważne konsekwencje demograficzne. W sytuacji bardzo szybkiego rozwoju gospodarczego zachodnich i centralnych Niemiec musiało to wywołać poważne ruchy migracyjne. Powstało zjawisko tzw. *ostflucht*, czyli masowej emigracji ludności ze wschodnich Niemiec do największych niemieckich ośrodków niemieckich ośrodków przemysłowych (Zagłębia Ruhry, Berlina). Ocenia się, że straty migracyjne Prus Wschodnich w latach 1871-1925 wyniosły blisko 900 tys. mieszkańców, którzy bezpowrotnie opuścili swoje strony rodzinne. Jedynie wysoki przyrost naturalny ludności był w stanie zrekomensować ubytek migracyjny i zwiększyć zaludnienie Prus Wschodnich (tab. 1).

Tabela 1. Zmiany ludności na obszarze Prus Wschodnich na przełomie XIX i XX w.
Changes of population over the area of East Prussia in turn of centuries 19 and 20

Lp.	Rejencje	Liczba ludności			Zmiany ludności 1871-1925		
		1871	1910	1925	przyrost naturalny	straty migracyjne	przyrost rzeczywisty
1	Królewiecka (Königsberg)	739,8	852,1	911,9	+438,9	-266,8	+172,1
2	Gabińska (Gumbinnen)	497,8	527,3	539,6	+290,0	-248,2	+ 41,8
3	Olsztyńska (Allenstein)	439,7	518,7	540,3	+363,9	-263,3	+100,6
4	Kwidzyńska (Marienwerder)	214,5	249,2	264,3	+155,0	-105,2	+ 49,8
Ogółem:		1891,8	2147,3	2256,1	+1247,8	-883,5	+364,3

Źródło: W. Wakar, 1932, s. 172-173.

W stosunku do innych prowincji państwa niemieckiego Prusy Wschodnie cechowały się niskim potencjałem demograficznym i stosunkowo rzadką gęstością zaludnienia. Powierzchnia Prus Wschodnich (w granicach z okresu międzywojennego) wynosiła 36 990 km². Według spisu ludności z 1910 r. na terytorium tym skupiało się 2147,3 tys. mieszkańców. Średnia gęstość zaludnienia wynosiła 58 osób na 1 km² (tab. 2).

Najniższa była gęstość zaludnienia w części południowej, tzn. w rejencji olsztyńskiej. Wynikało to z wysokiego udziału lasów i jezior oraz słabych gleb, które były przyczyną niskiej efektywności gospodarki rolnej. Najwyższa gęstość zaludnienia była w powiatach rejencji kwidzyńskiej, bardziej zurbanizowanych. Rolnictwo w tej części Prus Wschodnich odznaczało się wyższą produktywnością i dysponowało stosunkowo dobrymi glebami. Duży potencjał demograficzny Królewca i Tylży wpłynął na gęstość zaludnienia rejencji królewieckiej i gąbińskiej. Ogólnie rzecz biorąc, północna część Prus Wschodnich odznaczała się też relatywnie niską gęstością zaludnienia.

Tabela 2. Gęstość zaludnienia Prus Wschodnich w 1910 r.

East Prussia density of population in 1910

Lp.	Rejencje	Powierzchnia w km ²	Liczba ludności	
			w tys.	na 1 km ²
1	Królewiecka (Königsberg)	13 145	852,1	65
2	Gąbińska (Gumbinnen)	9 398	527,3	56
3	Olsztyńska (Allenstein)	11 520	518,7	45
4	Kwidzyńska (Marienwerder)	2 927	249,2	85
Ogółem:		36 990	2 147,3	58

Źródło: W. Wakar, 1984, s. 90-92.

Struktura narodowościowa Prus Wschodnich na przełomie XIX i XX wieku była odmienna w części południowej prowincji. W odróżnieniu od części północnej i centralnej, które miały charakter jednolite niemiecki, południowe powiaty miały strukturę etniczną bardziej złożoną. Podobnie niewielki skrawek północno-wschodnich Prus Wschodnich położony nad granicznym Niemnem grupował ludność niemiecką. Mieszkała tam ludność litewska. Spis ludności z 1900 r. wykazywał (przy zastosowaniu kryterium językowego) 31,3 tys. Litwinów i 4,4 tys. tzw. dwujęzycznych, posługujących się zarówno językiem niemieckim jak litewskim. Łącznie można przyjąć, że było 35,7 tys. Litwinów (4,4% ogółu ludności). Poza nielicznymi Żydami (około 10 tys.) pozostała ludność była narodowości niemieckiej.

Południowa część Prus Wschodnich miała charakter dualistyczny narodowościowo. Powiaty mazurskie takie jak: Ostróda, Nidzica, Szczytno, Pisz, Ełk, Giżycko, Mrągowo i Olecko oraz dwa powiaty warmińskie - Olsztyn i Reszel zamieszkałe były w dużym stopniu przez ludność

polską. Dużo Polaków skupiało się również na obszarze Powiśla w powiatach Sztum, Kwidzyn oraz Susz. Pozostałe powiaty, położone bardziej na północ, miały już oblicze czysto niemieckie.

Warto przedstawić strukturę językową w mazurskiej części Prus Wschodnich obejmującej osiem powiatów (tab. 3), zestawioną na podstawie oficjalnego spisu niemieckiego. W powiatach mazurskich przeważała ludność polskojęzyczna. Na pobliskiej Warmii w powiatach olsztyńskim i reszelskim skupiało się w 1900 r. około 45,0 tys. Polaków. W obwodzie zachodniopruskim obejmującym obszary położone po wschodniej stronie Wisły, przede wszystkim w powiatach kwidzyńskim i sztumskim, znajdowało się ponad 40,0 tys. ludności polskiej. Można więc przyjąć, że na przełomie XIX i XX wieku w południowej części Prus Wschodnich, które blisko 50 lat później weszły w skład Polski, mieszkało 1255,7 tys. osób, w tym około 325,0 tys. Polaków, stanowiących ponad 25,0% ogólnego zaludnienia.

Tabela 3. Statystyka językowa na Mazurach w 1900 r.

Language statistics in Masuria in 1900

Lp.	Powiaty	Liczba ludności w tys.	Język niemiecki		Język polski*	
			w tys.	w %	w tys.	w %
1	Ostróda (Osterode)	71,2	37,4	52,5	33,8	47,5
2	Nidzica (Neidenburg)	33,4	8,9	26,5	24,5	73,5
3	Szczytno (Ortelsburg)	68,2	15,6	22,9	52,6	77,1
4	Pisz (Johannisburg)	48,3	12,2	25,2	36,1	74,8
5	Łyk (Lyck)	53,5	22,2	41,5	31,3	48,5
6	Giżycko (Lötzen)	40,5	21,8	53,8	18,7	46,2
7	Mragowo (Sensburg)	48,0	20,5	42,2	27,5	56,8
8	Olecko (Trenburg)	39,1	24,2	61,8	14,9	38,2
Ogółem		402,2	162,8	40,5	239,4	59,5

* włączono język mazurski oraz tzw. dwujęzycznych; nie uwzględniono około 1000 mieszkańców mówiących innymi językami.

Prusy Wschodnie były przed I wojną światową prowincją rolniczą o niskim poziomie urbanizacji. Poza Królewcem liczącym w 1910 r. 246,0 tys. mieszkańców, Elblągiem o zaludnieniu 63,6 tys. i Tylżą zbliżającą się do 50,0 tys. pozostałe miasta były niewielkie. Nawet stolice rejencji: Olsztyn (33,2 tys.) oraz Kwidzyn (13,0 tys.) były miastami małymi. Większość ludności żyła z rolnictwa, które w części północnej oraz zachodniej reprezentowało wyższy poziom. W części południowej - pojeziernej było prymitywne i biedne.

Struktura agrarna była zróżnicowana. Obok wielkoobszarowych gospodarstw junkierskich oraz dużych gospodarstw chłopskich istniało wiele gospodarstw karłowatych, które nie dawały odpowiednich warunków egzystencji. Sytuację agrarną prowincji, która miała duży wpływ na procesy demograficzne, pokazuje tabela 4.

Tabela 4. Struktura agrarna Prus Wschodnich w 1907 r.

East Prussia agrarian structure in 1907

Lp.	Wielkość gospodarstw	Liczba gospodarstw rolnych		Powierzchnia użytków rolnych	
		w tys.	w %	w tys.	w %
1	do 0,5 ha	78,5	35,7	17,0	0,7
2	od 0,5 do 2 ha	38,4	17,4	37,3	1,5
3	od 2 do 5 ha	31,6	14,3	105,4	4,2
4	od 5 do 20 ha	44,0	20,0	444,2	17,4
5	od 20 do 100 ha	24,3	11,0	972,8	38,4
6	powyżej 100 ha	3,3	1,6	960,2	37,8
Razem		220,1	100,0	2 536,9	100,0

Źródło: V. Batocki i G. Schack, 1929, s. 76.

Gospodarka rolna Prus Wschodnich odznaczała się dużymi dysproporcjami. Świadczy o tym fakt, że 3,3 tys. dużych gospodarstw rolnych powyżej 100 ha grupowało 37,8% ogólnej powierzchni rolnej prowincji, natomiast 116,9 tys. gospodarstw karłowatych o powierzchni do 2 ha dysponowało jedynie 2,2% ogólnej powierzchni rolnej. Było to przyczyną dużej emigracji, która nie znajdując zatrudnienia w niewielkich miastach prowincji (z wyjątkiem Królewca) zmuszona była w poszukiwaniu pracy emigrować na zachód.

2.3. OKRES MIĘDZYWOJENNY

W okresie międzywojennym na obszarze Prus Wschodnich dokonano trzech spisów ludności: w 1925, 1933 i 1939 r. Podstawą niniejszej oceny sytuacji demograficznej prowincji były dwa pierwsze spisy. W odróżnieniu od analizy historycznej poświęconej kształtowaniu się procesów demograficznych w całej prowincji, badanie sytuacji ludnościowej w okresie międzywojennym przeprowadzono według innych zasad metodologicznych. Analiza obejmuje oddzielnie dwie części byłych Prus Wschodnich. Odrębnie zajęto się terytorium, które po 1945r. znalazło się w granicach ZSRR, a obecnie jest obwodem rosyjskim (tzw. *oblast'* kaliningradzka), następnie zaś rozpatrzono sytuację demograficzną w części południowej Prus Wschodnich, które obecnie są w granicach Polski. Tego typu założenie metodologiczne wymagało pracochłonnych i złożonych przeliczeń, ale może stworzyć podstawę do analiz porównawczych między okresem międzywojennym a powojennym.

Wspomniano już, że nowa granica polityczna przecinająca byłe Prusy Wschodnie została wyznaczona w sposób geometryczny po linii prostej. Nie tylko gminy i powiaty, ale także rejencje zostały podzielone i znajdują się obecnie w Polsce i na terytorium Rosji.

Dwie pełne były rejencje, a mianowicie olsztyńska i kwidzyńska, są obecnie w składzie Polski, natomiast rejencje królewiecka i gabińska zostały podzielone. Pięć powiatów byłej rejencji królewieckiej: Braniewo (Braunsberg), Lidzbark Warmiński (Heilsberg), Morąg (Mohrungen), Kętrzyn (Rastenburg) i Pasłęk (Pr. Holland) znajdują się w pełni w Polsce. Dzisiejszy Obwód Kaliningradzki objął swoimi granicami pięć byłych całych jednostek powiatowych: miasto i powiat Królewiec (Königsberg), Labiawę (Labiaw), Welawę (Wehlau) i Rybaki (Fischhausen). Cztery powiaty należące do rejencji królewieckiej: Świątomiejsce (Heiligenbeil), Ilawka (Pr. Eylau), Gierdawy (Gerdauen) i Bartoszyce (Bartenstein) zostały podzielone. Część z nich znajduje się w Polsce, a część w Rosji.

W podobny sposób została przedzielona rejencja gabińska. Siedem północnych powiatów rejencji: Gąbin (Gumbinnen), Wystruć (Insterburg), miasto Tylża (Tilsit), Ragneta (Ragnit), Piłkawy (Pillkallen, Niziny (Niederung) i Stołupiany (Stallupönen) są obecnie w składzie Obwodu Kaliningradzkiego. Dwa południowe powiaty: Olecko (Treuburg) i Węgorzewo (Angerburg) są w całości w granicach Polski. Powojenna granica przecięła dwa były powiaty tej rejencji: Gołdap (Goldap) i Darkiejmy (Darkehmen).

Analiza kartograficzna ujawniła, że sześć byłych powiatów dwóch rejencji zostało przedzielonych granicą. Precyzyjne określenie w tych powiatach liczby ludności zamieszkującej przed wojną tereny po południowej lub północnej stronie granicy ustalonej w 1945 r. wymaga obliczenia ludności nie tylko każdej gminy, ale również jednostkowej wsi, a nawet usytuowania pojedynczej zagrody w stosunku do granicy. Autor nie był w stanie tego dokonać. Siłą rzeczy był zmuszony wykorzystać materiały, w których już przeprowadzono tego typu bilans terytorialno-demograficzny. Podstawą, która umożliwiła dokonanie odpowiednich szacunków i przeliczeń było opracowanie K.Dziewońskiego i L.Kosińskiego (1967). Trudno

ocenić wiarygodność zaprezentowanej przez autorów metody i dokumentacji statystycznej. Można przypuszczać, że ewentualne błędy nie są zbyt duże i nie zaważą na ostatecznych rezultatach. Autorzy określili, jaki procent powierzchni i odsetek ludności zamieszkującej w okresie międzywojennym w sześciu powiatach przedzielonych znalazły się po wojnie w składzie Polski, a jaki w utworzonym w 1945 r. Obwodzie Kaliningradzkim. Te wyliczenia umożliwiają dokonanie pełnego bilansu i przedstawienia stanu ludności z okresu międzywojennego w części Prus Wschodnich, które przypadły Polsce oraz w północnej części prowincji, która obecnie jest w ramach Federacji Rosyjskiej.

2.3.1. PÓLNOCNA CZĘŚĆ BYŁYCH PRUS WSCHODNICH

Na terytorium, które już blisko pięćdziesiąt lat temu zmieniło status polityczny i przynależność państwową i przyjęło całkowicie nową nazwę Obwodu Kaliningradzkiego zamieszkiwało w 1925 r. 1005,8 tys. mieszkańców (tab. 5, ryc. 2 i 3).

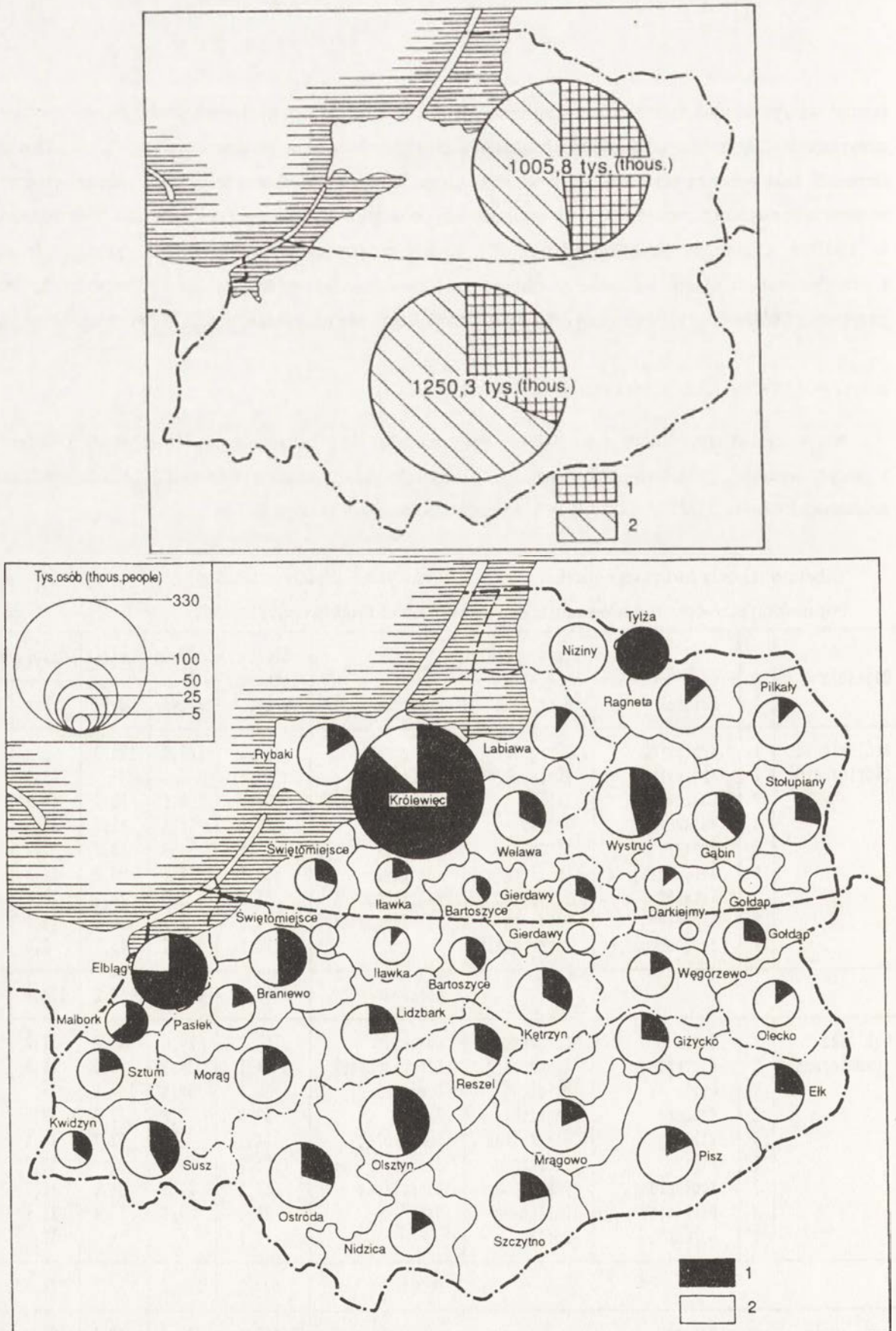
Tabela 5. Liczba ludności w północnej części Prus Wschodnich w 1925 r.

Population size over the area of the Northern part of East Prussia in 1925

Rejencja	Lp.	Nazwa powiatu			Liczba ludności w tys.	Ludność miejska		Ludność wiejska	
		Polska	Niemiecka	Rosyjska		w tys.	w %	w tys.	w %
Królewiecka (Königsberg)	1	m. Królewiec	s. Königsberg	g. Kaliningrad	287,3	287,3	100,0	-	-
	2	Królewiec	Königsberg	Kaliningrad	43,6	-	-	43,6	100,0
	3	Labiawa	Labiau	Polessk	50,0	5,1	10,2	44,9	89,8
	4	Welawa	Wehlau	Znamiensk	46,8	15,3	32,7	31,5	67,3
	5	Rybaki	Fischhausen	Primorsk	61,5	10,3	16,7	51,2	83,3
	6	Świętomiejsce*	Heiligenbeil	Mamonowo	30,1	8,7	28,9	21,4	71,1
	7	Iławka*	Pr. Eylau	Bagriatonowsk	26,3	5,5	20,9	20,8	79,1
	8	Gierdawy*	Gerdaunen	Żeleznodorożnyj	23,5	7,1	30,2	16,4	69,8
	9	Bartoszyce*	Bartenstein	-	14,5	5,9	40,7	8,6	59,3
Ogółem					583,6	345,2	59,2	238,4	40,8
Gąbińska (Gumbinnen)	1	Gąbin	Gumbinnen	Gusiew	50,2	19,0	37,8	31,2	62,2
	2	Wystruć	Insternburg	Czerniachowsk	84,1	39,3	46,7	44,8	53,3
	3	Tylża	Tilsit	Sowietsk	50,8	50,8	100,0	-	-
	4	Ragneta	Ragnit	Nieman	57,3	7,8	13,6	49,5	86,4
	5	Piłkały	Pillkallen	Dobrowolsk	44,2	5,6	12,7	38,6	87,3
	6	Niziny	Niederung	Sławsk	55,7	-	-	55,7	100,0
	7	Stołupiany	Stallupönen	Niestierow	43,5	12,3	28,3	31,2	71,7
	8	Darkiejmy*	Darkehmen	Oziersk	25,3	3,4	13,4	21,9	86,6
	9	Gołdap*	Goldap	-	11,1	-	-	11,1	100,0
Ogółem					422,2	138,2	32,7	284,0	67,3
Razem					1 005,8	483,4	48,1	522,4	51,9

* tylko część powiatu należy obecnie do Rosji.

Źródło: *Gemeindedirktion...*, 1931

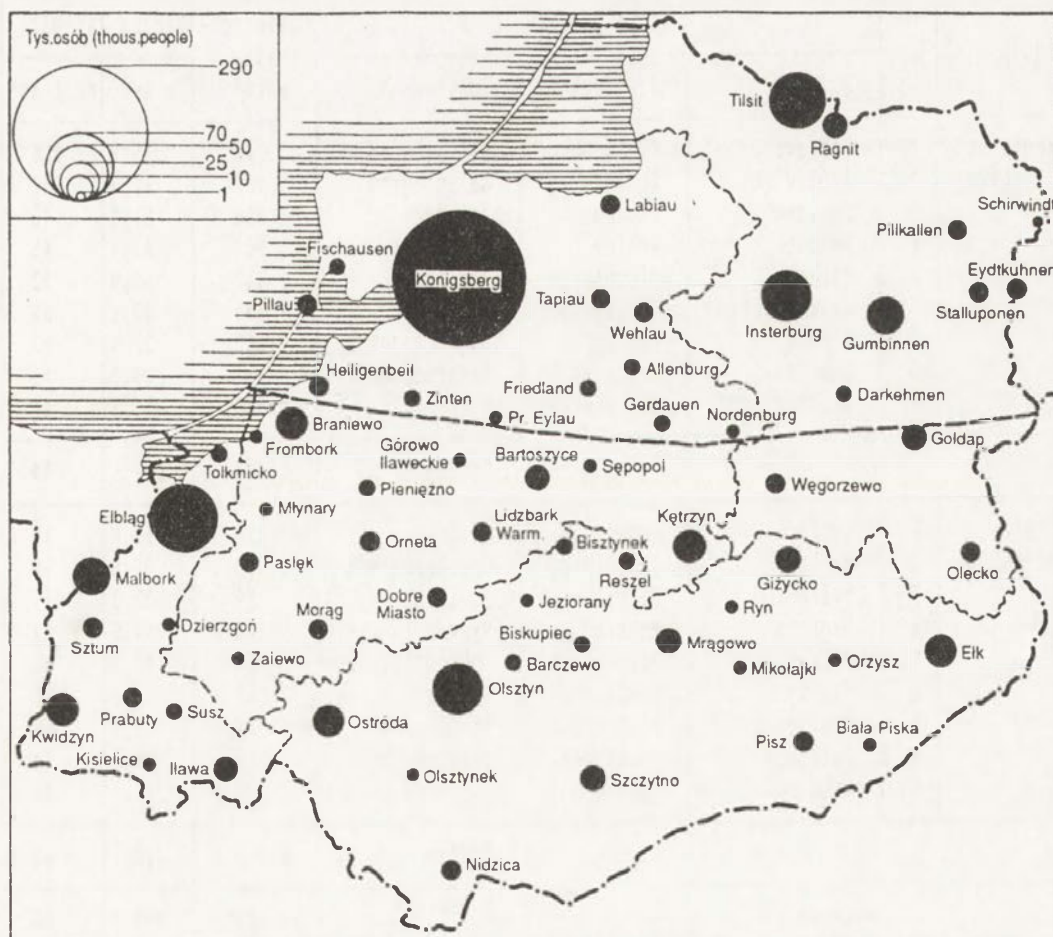

Ryc. 2. Ludność miejska (1) i wiejska (2) w Prusach Wschodnich w 1925 r.

Urban (1) and rural (2) population in East Prussia in 1925

Dane spisu niemieckiego z 1925 r. wykazały, że w tej części Prus Wschodnich układ między ludnością miejską i wiejską był zrównoważony. Blisko 500 tys. ludności mieszkało w miastach, w tym 287,3 tys. osób w Królewcu (59,4% ludności miejskiej i 28,6% całkowitej ludności obszaru). Do większych miast należała położona nad Niemnem, przy granicy z Litwą, Tylża (obecnie Sowietusk) - 50,8 tys. mieszkańców, a także Wystruć (Czerniachowski) - 39,3 tys. i Gąbin (Gusiew) - 19,0 tys. Pozostałe miasta były już mniejsze. Nawet stolice powiatów były miastami niewielkimi: Labiawa (Polessk) - 5,1 tys., Welawa (Znamienski) - 6,9 tys., Rybak (Primorski) - 3,4 tys., Świętomiejsce (Mamonowo) - 5,1 tys., Ragneta (Nieman) - 7,8 tys. czy Piłkawy (Dobrowolski) - 4,5 tys. W powiecie Niziny (Sławski) z formalnego punktu widzenia nie było ani jednego ośrodka miejskiego.

Ludność wiejska była rozmieszczona stosunkowo równomiernie. Średnia gęstość zaludnienia wiejskiego wynosiła 40 osób na 1 km². Tereny wiejskie dysponowały korzystnymi warunkami naturalnymi (dobre gleby, odpowiednia wilgotność itp.). Rolnictwo będące pod opieką państwa rozwijało się systematycznie, wzrastała produkcja i zamożność rolników.

Ryc. 3. Rozmieszczenie miast w Prusach Wschodnich w 1925 r.

Distribution of towns in East Prussia in 1925

Następny niemiecki spis ludności zrealizowany w 1933 r. wykazał na obszarze dzisiejszego Obwodu Kaliningradzkiego 1058,2 tys. mieszkańców. Liczba ludności wzrosła między 1925 a 1933 r. o 52,4 tys. osób (w tym w samym Królewcu przyrost wyniósł 28,5 tys.).

Średnia gęstość zaludnienia rozpatrywanego obszaru wynosiła 80 osób na 1 km² (tab. 6). Po pominięciu Królewca, na pozostałym obszarze średnio przebywało 56 osób na 1 km². Cechą zmienną były małe dysproporcje terytorialne w rozmieszczeniu ludności. Najmniejsza gęstość zaludnienia była w północnej części powiatu gołdapskiego - 31 osób na 1 km², zaś największa w powiatach Gąbin (Gusiew) i Wystruć (Czerniachowsk) - po około 70 osób na 1 km².

Pod względem etnicznym analizowane terytorium było jednolite - miało jednorodny charakter niemiecki. Liczba ludności litewskiej w rezultacie intensywnych procesów asymilacyjnych uległa szybkiemu zmniejszeniu (1890 - 43,8 tys., 1900 - 35,6 tys., 1910 - 22,9, 1925 - 4,6,

Tabela 6. Gęstość zaludnienia na obszarze północnej części Prus Wschodnich w 1933 r.
Density of population in the northern part of East Prussia in 1933

Rejencja	Lp.	Nazwa powiatu			powierzchnia w km ²	Liczba ludności	
		Polska	Niemiecka	Rosyjska		w tys.	na 1 km ²
Królewiecka (Königsberg)	1	m. Królewiec	s. Königsberg	g. Kaliningrad	98	315,8	3 226
	2	Królewiec	Königsberg	Kaliningrad	969	49,2	51
	3	Labiawa	Labiau	Polessk	1 066	51,0	48
	4	Welawa	Wehlau	Znamiensk	1 067	47,7	45
	5	Rybaki	Fischausen	Primorsk	1 047	65,0	62
	6	Świętomiejsce*	Heiligenbeil	Mamonowo	555	33,4	60
	7	Iławka*	Pr. Eylau	Bagriatonowsk	655	27,4	42
	8	Gierdawy*	Gerdaun	Żelaznodorożnyj	518	23,7	46
	9	Bartoszyce*	Bartenstein	-	393	16,3	41
Ogółem					6 368	629,5	99
Gąbińska (Gumbinnen)	1	Gąbin	Gumbinnen	Gusiew	729	51,0	70
	2	Wystruć	Insterburg	Czerniachowsk	1 205	84,8	70
	3	Tylża	Tilsit	Sowietsk	59	57,3	971
	4	Ragneta	Ragnit	Nieman	1 100	57,5	52
	5	Piłkały	Pillkallen	Dobrowolsk	1 061	43,9	41
	6	Niziny	Niederung	Sławsk	1 003	54,8	55
	7	Stołupiany	Stallupönen	Niestierow	704	42,2	60
	8	Darkiejmy*	Darkehmen	Oziersk	576	25,3	44
	9	Gołdap*	Goldap	-	380	11,9	31
Ogółem					6 817	428,7	63
Razem					13 185**	1 058,2	80

* tylko część powiatu należy obecnie do Rosji; ** pominięto akweny Zalewu Kurońskiego i Wiślanego.

Źródło: S. Srokowski, 1945, s. 117-118.

1933 około 3,0 tys.). Nawet zakładając wyraźną tendencyjność spisu niemieckiego nie ulega wątpliwości, że następowała szybka germanizacja ludności litewskiej. Według opinii uczonych litewskich faktyczna liczba Litwinów wynosiła wówczas 30,0-40,0 tys. Nawet przy tym założeniu udział Litwinów wynosił maksymalnie od 3,0% do 4,0% ogólnego zaludnienia całej północnej części Prus Wschodnich.

2.3.2. POŁUDNIOWA CZĘŚĆ BYŁYCH PRUS WSCHODNICH

W południowej części Prus Wschodnich, które przypadły Polsce i od 1945 r. znajdują się w jej granicach państwowych, przebywało w 1925 r. 1250,3 tys. mieszkańców. Proporcje między ludnością miejską i wiejską były mniej zrównoważone niż w części północnej. Ponad 2/3 zaludnienia stanowiła ludność wiejska (tab. 7 oraz ryc. 2 i 3).

Łącznie ośrodki miejskie liczyły ponad 400,0 tys. mieszkańców. Największym miastem był peryferyjnie położony Elbląg (Elbin) - 68,2 tys. Centralnie usytuowany Olsztyn (Allenstein), stolica dużej rejencji, miał 38,1 tys. mieszkańców. Ośrodek administracyjny zachodniej rejencji, po utracie dużej części terytorium na rzecz Polski, nadal znajdował się w Kwidzynie (Marienwerder) liczącym zaledwie 13,7 tys. mieszkańców. Rejencja ta obejmowała pięć powiatów. Na całym analizowanym obszarze rozmieszczonych było poza tym siedem miast powyżej 10 tys. mieszkańców: Malbork (Marienburg) - 21,0 tys., Ostróda (Osterode) - 16,6 tys., Elk (Lyck) - 15,5 tys., Kętrzyn (Rastenburg) - 14,4 tys., Braniewo (Braunsberg) - 14,0 tys., Giżycko (Lötzen) - 10,9 tys. i Szczytno (Ortelsburg) - 10,4 tys.

Najbardziej zurbanizowana była część zachodnia położona po wschodniej stronie Wisły. W rejencji kwidzyńskiej przeważała ludność miejska. Obszary trzech pozostałych rejencji cechowały się bardzo niskim poziomem urbanizacji - w większości powiatów od 70,0% do 80,0% ludności stanowiła ludność wiejska, stosunkowo równomiernie rozmieszczona. Południowe obszary Prus Wschodnich odznaczały się długotrwałymi procesami depopulacyjnymi. Występujący stale wysoki przyrost naturalny rekompensował ubytki migracyjne. Nie sprzyjało to jednak rozwojowi gospodarki rolnej, która odznaczała się ekstensywnością i prowadzona była w sposób tradycyjny.

Następny spis ludności dokonany w 1933 r. ujawnił 1275,2 tys. mieszkańców. Przyrost rzeczywisty był niezbyt wysoki. W okresie międzyspisywym (1925-1933) liczba ludności wzrosła o 24,9 tys. osób. Średnia gęstość zaludnienia wyodrębnionego obszaru wynosiła 54 osoby na 1 km² (tab. 8).

Z wyjątkiem niewielkiego obszaru gęściej zaludnionego położonego między Elblągiem a Kwidzynie, na pozostałym terytorium zagęszczenie ludności było niewielkie i kształtowało się na poziomie 40-50 osób na 1 km². Przy stosunkowo skromnym uprzemysłowieniu i niewielkich możliwościach zatrudnienia pozarolniczego był to poziom ludności wystarczający do prowadzenia niezbyt wydajnej i mało zmechanizowanej, samowystarczalnej gospodarki rolnej. Pomimo wysokiej emigracji zarobkowej sytuacja demograficzna była ustabilizowana.

Tabela 7. Liczba ludności w południowej części Prus Wschodnich w 1925 r.

Population size in the southern part of East Prussia in 1925

Rejencja	Lp.	Nazwa powiatu		Liczba ludności w tys.	Ludność miejska		Ludność wiejska	
		Polska	Niemiecka		w tys.	w %	w tys.	w %
Królewiecka (Königsberg)	1	Braniewo	Braunsberg	54,5	27,1	49,7	27,4	50,3
	2	Lidzbark	Heilsberg	52,8	12,8	24,2	40,0	75,8
	3	Morąg	Mohrungen	53,9	10,0	18,5	43,9	81,5
	4	Kętrzyn	Rastenburg	52,3	17,4	33,3	34,9	66,7
	5	Pasłęk	Pr. Holland	38,1	7,7	20,2	30,4	79,8
	6	Iławka*	Pr. Eylau	22,4	2,4	10,7	20,0	89,3
	7	Bartoszyce	Bartenstein	28,3	10,7	37,8	17,6	62,2
	8	Świętomiejsce*	Heiligenbeil	13,8	-	-	13,8	100,0
	9	Gierdawy*	Gardauen	12,0	-	-	12,0	100,0
Ogółem				328,1	88,1	26,8	240,0	73,2
Gąbińska (Gumbinnen)	1	Olecko	Treuburg	40,1	6,0	15,0	34,1	85,0
	2	Węgorzewo	Angerburg	38,6	7,1	18,4	31,5	81,6
	3	Gołdap*	Goldap	31,6	8,5	26,9	23,1	73,1
	4	Darkiejmy*	Darkehmen	7,3	-	-	7,3	100,0
Ogółem				117,6	21,6	18,4	96,0	81,6
Olsztyńska (Allenstein)	1	m.Olsztyn	s.Allenstein	38,1	38,1	100,0	-	-
	2	Olsztyn	Allenstein	55,8	4,8	8,6	51,0	91,4
	3	Pisz	Johannisburg	55,2	10,2	18,5	45,0	81,5
	4	Giżycko	Lötzen	45,8	13,1	28,6	32,7	71,4
	5	Ełk	Lyck	58,4	15,4	26,4	43,0	73,6
	6	Nidzica	Neidenburg	38,6	6,5	16,8	32,1	83,2
	7	Szczytno	Ortelsburg	71,0	15,4	21,7	55,6	78,3
	8	Ostróda	Osterode	76,6	23,0	30,0	53,6	70,0
	9	Reszel	Rössel	49,0	15,8	32,2	33,2	67,8
	10	Mragowo	Sensburg	51,8	9,8	18,9	42,0	81,1
Ogółem				540,3	152,1	28,1	388,2	71,9
Kwidzyńska (Marienwerder)	1	Elbląg	Elbing	94,6	71,4	75,5	23,2	24,5
	2	Malbork	Marienburg	32,8	21,0	64,0	11,8	36,0
	3	Kwidzyn	Marienwerder	41,6	14,8	35,5	26,8	64,5
	4	Susz	Rosenburg	58,6	24,8	42,3	33,8	57,7
	5	Sztum	Stuhm	36,7	8,1	22,1	28,6	77,9
Ogółem				264,3	140,1	53,0	124,2	47,0
Razem				1 250,3	401,9	32,1	848,4	67,9

* tylko część powiatu należy obecnie do Polski.

Źródło: *Gemeindefertttion...*, 1931.

Tabela 8. Gęstość zaludnienia w południowej części Prus Wschodnich w 1933 r.

Density of population in the southern part of East Prussia in 1933

Rejencja	Lp.	Nazwa powiatu		powierzchnia w km ²	Liczba ludności	
		Polska	Niemiecka		w tys.	na 1 km ²
Królewiecka (Königsberg)	1	Braniewo	Braunsberg	946	56,5	60
	2	Lidzbark	Heilsberg	1 096	53,7	49
	3	Morąg	Mohrungen	1 265	53,8	42
	4	Kętrzyn	Rastenburg	873	52,6	60
	5	Pasłęk	Pr. Holland	858	37,1	43
	6	Iławka*	Pr. Eylau	587	22,4	38
	7	Bartoszyce	Bartenstein	473	28,3	60
	8	Świętomiejsce*	Heiligenbeil	353	11,8	33
	9	Gierdawy*	Gardauen	326	11,7	36
Ogółem				6 777	327,9	48
Gąbińska (Gumbinnen)	1	Olecko	Treuburg	856	39,9	47
	2	Węgorzewo	Angerburg	929	39,7	43
	3	Gołdap*	Goldap	613	31,6	51
	4	Darkiejmy*	Darkehmen	183	6,2	34
Ogółem				2 581	117,4	45
Olsztyńska (Allenstein)	1	m.Olsztyn	s.Allenstein	52	43,0	831
	2	Olsztyn	Allenstein	1 304	57,0	44
	3	Pisz	Johannisburg	1 684	54,3	32
	4	Giżycko	Lötzen	897	46,1	51
	5	Elk	Lyck	1 115	57,9	52
	6	Nidzica	Neidenburg	1 146	40,0	35
	7	Szczytno	Ortelsburg	1 703	72,9	43
	8	Ostróda	Osterode	1 536	77,1	50
	9	Reszel	Rössel	851	50,3	59
	10	Mragowo	Sensburg	1 232	53,9	44
Ogółem				11 520	552,5	48
Kwidzyńska (Marienwerder)	1	Elbląg	Elbing	514	98,6	192
	2	Malbork	Marienburg	226	36,8	163
	3	Kwidzyn	Marienwerder	526	43,6	83
	4	Susz	Rosenburg	1 038	60,1	58
	5	Sztum	Stuhm	632	38,3	61
Ogółem				2 927	277,4	95
Razem				23 805	1 275,2	54

* tylko część powiatu należy obecnie do Polski.

Źródło: S. Srokowski, 1945, s. 117-118.

Stosunkowo dobrze rozwinięta infrastruktura techniczna (miedzy innymi gęsta sieć linii kolejowych) oraz usytuowanie licznych garnizonów wojskowych powodowało, że był to obszar o poważnym znaczeniu militarnym. Pomimo wyjątkowych walorów krajobrazowych były to tereny w niewielkim stopniu penetrowane przez turystów, przede wszystkim z powodu peryferyjnego położenia względem głównych ośrodków gospodarczych Niemiec.

Mówiąc o historycznie ukształtowanym składzie narodowościowym południowej części Prus Wschodnich zwrócono uprzednio uwagę na rozmieszczenie ludności polskiej. Wykazano na podstawie spisów niemieckich, że na przełomie XIX i XX wieku w południowych powiatach Mazur i Warmii koncentrowało się około 325,0 tys. Polaków. Rezultaty spisu powojennego z 1925 r. ujawniły na terytorium całych Prus Wschodnich jedynie 114,1 tys. Polaków, w tym w rejencji olsztyńskiej - 92,3 tys. i w rejencji kwidzyńskiej - 12,0 tys. (przy wykorzystaniu kryterium językowego, w którym łącznie ujęto osoby posługujące się językiem polskim, mazurskim oraz tzw. osoby dwujęzyczne). Dane oficjalne ujawniły następującą strukturę narodowościową dziesięciu powiatów położonych w południowej części Prus Wschodnich (tab. 9).

Tabela 9. Ludność polska w południowych powiatach Prus Wschodnich w 1925 r.

Polish population in the southern counties of East Prussia in 1925

Lp.	Powiaty	Liczba ludności w tys.	Liczba ludności polskiej	
			w tys.	w %
1	Olsztyn (Allenstein)	55,8	21,6	35,1
2	Szczytno (Ortelsburg)	71,0	22,0	31,0
3	Sztum (Stuhm)	36,7	9,5	26,0
4	Nidzica (Neidenburg)	38,6	9,3	24,1
5	Pisz (Johannisburg)	55,2	11,7	20,0
6	Mragowo (Sensburg)	51,8	6,8	13,1
7	Ełk (Lyck)	58,4	7,1	12,1
8	Ostróda (Osterode)	76,6	9,3	11,7
9	Olecko (Treuburg)	40,1	3,5	8,7
10	Reszel (Rössel)	49,0	3,1	6,3

Źródło: W. Junosza, 1929, s. 234.

Demografowie polscy zakwestionowali wyniki spisu, wskazując na ich tendencyjność. Zwracali uwagę, że jest niemożliwy - przy braku politycznych migracji - tak raptowny ubytek autochtonicznej ludności polskiej. Spis ludności z 1925 r. w stosunku do spisu z 1910 r. wykazał, że w ciągu 15 lat udział ludności polskiej zmalał: w powiecie Pisz z 64,9% do 20,0%, w powiecie Szczytno - z 67,4% do 31,0%, Nidzica - z 60,0% do 24,1%, Ostróda - z 38,5% do 11,7% itd. W porównaniu w wyniku spisu ludności z 1900 r. różnice były jeszcze znacznie większe. Nie budzi wątpliwości fakt, że dane spisu nie były prawdziwe i nie przedstawiały faktycznie istniejącej wówczas rzeczywistości narodowej. Z drugiej jednak strony na Warmii,

a zwłaszcza na protestanckich Mazurach zachodziły silne procesy germanizacyjne. Po przeprowadzonym plebiscycie w 1920 r., w którym etniczna ludność polska nie głosowała za przyłączeniem do Polski, nastąpiła silna integracja tej ludności z państwowością niemiecką. W następnym dziesięcioleciu, a szczególnie po dojściu Hitlera do władzy uległy przyspieszeniu procesy germanizacji - zarówno dobrowolnej jak przymusowej - polskiej ludności rodzimej.

2.4. OKRES POWOJENNY

Prusy Wschodnie prawie do samego końca 1944 r. niewiele ucierpiały z powodu działań wojennych. Znajdowały się na dalekim zapleczu frontów II wojny światowej. Położenie w odległej części wschodniej państwa niemieckiego chroniło je przed bombardowaniami anglosaskimi. Ubytki demograficzne były wywołane jedynie stratami mężczyzn powołanych do armii niemieckiej. Sytuacja zmieniła się na przełomie 1944/1945 roku.

Zbliżanie się armii radzieckiej wywołało panikę i rozpoczęła się początkowo zorganizowana ewakuacja, a następnie bezplanowa ucieczka na zachód. Działo się to w warunkach ostrej zimy. Dziesiątki tysięcy ludzi zginęło z głodu, zimna lub na statkach zatopionych podczas ewakuacji drogą morską. Były to pierwsze tereny niemieckie zajmowane przez armię radziecką. W ramach odwetu za zbrodnie popełnione przez Niemców na okupowanych obszarach wschodnich rozpoczęła się akcja eksterminacyjna. Trudno ocenić straty ludności cywilnej. Źródła niemieckie wspominają o kilkuset tysiącach niemieckiej ludności cywilnej, która została wymordowana lub wywieziona do odległych terenów ZSRR. Nawet zakładając, że szacunki podawane przez autorów niemieckich są przesadzone, to strat demograficznych ludności zamieszkałej w Prusach Wschodnich była bardzo wysoka.

Po przetoczeniu się frontów południowe powiaty sukcesywnie były przejmowane przez administrację polską. Północne tereny były w dyspozycji radzieckich komendantur wojskowych. Na skutek postanowień konferencji poczdamskiej rozpoczęło się wysiedlanie ludności niemieckiej, przybierające w miarę upływu czasu coraz bardziej zorganizowane formy. Działo się to w warunkach powojennego bałaganu i dużej samowoli lokalnych władz wojskowych. Sytuacja niemieckiej ludności była znacznie lepsza w części południowej, przejmowanej przez polskie władze, niż w północnej. W miarę wysiedlania Niemców na tereny południowe zaczęła napływać ludność polska z sąsiednich województw warszawskiego i białostockiego. Następnie, w formie już bardziej zorganizowanej, zaczęły przybywać transporty repatriowanej ludności polskiej z byłych obszarów wschodniej Polski włączonych do ZSRR.

Równocześnie zaczęła się kształtować nowa granica między obszarami polskiej i radzieckiej administracji. Przebieg granicy został uzgodniony 16 VIII 1945 r. w Moskwie umową polsko-radziecką. W trzecim punkcie podpisanego porozumienia ustalono, że: „część granicy polsko-radzieckiej, przylegająca do Morza Bałtyckiego zgodnie z decyzją konferencji Berlińskiej będzie przebiegała wzdłuż linii od punktu na wschodnim wybrzeżu Zatoki Gdańskiej - ku wschodowi

na północ od miasta Braunsberg (Braniewo) - Goldap (Gołdap) do punktu, w którym ta linia zbiega się z linią graniczną opisaną w artykule drugim niniejszej umowy" (Eberhardt 1993, s.203)³¹). Zgodnie z postanowieniami umowy granicznej została powołana polsko-radziecka komisja delimitacyjna, która wytyczyła w ciągu dwóch lat granicę w terenie. Przez cały 1945 rok nie było w pełni wiadomo jak dokładnie będzie przebiegać granica. Strona polska liczyła na korzystniejszą granicę i uwzględnienie bardziej specyfiki lokalnej. Świadczy o tym przygotowanie ekspozytur polskiej administracji dla Iławki, Gierdaw i Darkiejm (w Gierdawach działało już nawet polskie starostwo). Wyznaczona granica szczerze odgraniczyła od siebie na wiele lat terytoria, które przez stulecia tworzyły całość geograficzną i polityczną.

W ciągu dwóch lat powojennych została całkowicie wysiedlona ludność niemiecka z terenów włączonych do Rosyjskiej SRR. Anektowane terytorium zasiedlono ludnością przywiezioną z głębi ZSRR. Byli to przede wszystkim Rosjanie z okolic Smoleńska, Tweru i Pskowa. Przyjechała również ludność białoruska z obszarów najbardziej zniszczonych przez wojnę. Nastąpiła całkowita wymiana ludności.

Bardziej zróżnicowane warunki demograficzno-etniczne ukształtowały się w części południowej, przyznanej Polsce. Z powiatów północnych o etnicznym charakterze niemieckim ludność miejscowa została całkowicie wysiedlona. Tereny te zasiedlono polską ludnością napływową pochodzącą z Polski centralnej lub południowej. Duży udział stanowili repatrianci przesiedleni z ZSRR. Do rejonu Górowa Iłoweckiego i Węgorzewa skierowano również ludność ukraińską, przesiedloną z Bieszczad i Beskidu Niskiego. W byłych powiatach mazurskich i warmińskich zamieszkałych w dużym stopniu przez ludność pochodzenia polskiego uformowały się nad wyraz skomplikowane stosunki etniczno-społeczne. Powstała również dość złożona struktura wyznaniowa. Na mazurskie obszary ewangelickie napłynęła polska ludność katolicka, nastąpiło więc zderzenie różnych wzorców kulturowych i obyczajowych.

2.4.1. OBWÓD KALININGRADZKI

Decyzją Konferencji Poczdamskiej uległy likwidacji Prusy Wschodnie. W północnej części przekazanej ZSRR utworzono 7 IV 1946 r. Obwód Königsberski w składzie Rosyjskiej SRR. Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z dnia 4 VI 1947 zmienił jego nazwę na Obwód Kaliningradzki.

Po przeprowadzonych masowych przesiedleniach i wymianie ludności Obwód Kaliningradzki zmienił całkowicie swój charakter etniczny. Na miejsce ewangelickiej ludności niemieckiej pojawiła się ludność słowiańska, przeważnie narodowości rosyjskiej, rodowodu prawosławnego, lecz siłą już oderwana od swoich religijnych korzeni. Oprócz przemian

³¹ Umowa ta została później, tzn. 5 III 1957 r. uzupełniona porozumieniem o wytyczeniu istniejącej granicy w części przylegającej do Morza Bałtyckiego.

narodowościowych i społecznych nastąpiły zmiany ustrojowe. Po pełnej nacjonalizacji całego majątku (ziemi, warsztatów pracy oraz pojedynczych domów i mieszkań) został wprowadzony ustroj socjalistyczny. Utworzono kolektywne gospodarstwa rolne, a dobra trwale przejęło państwo.

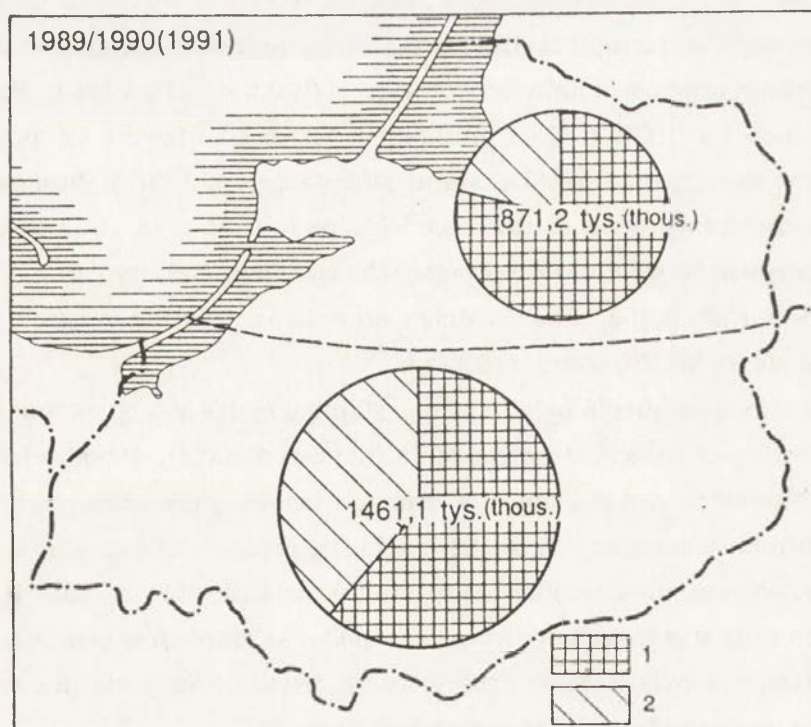
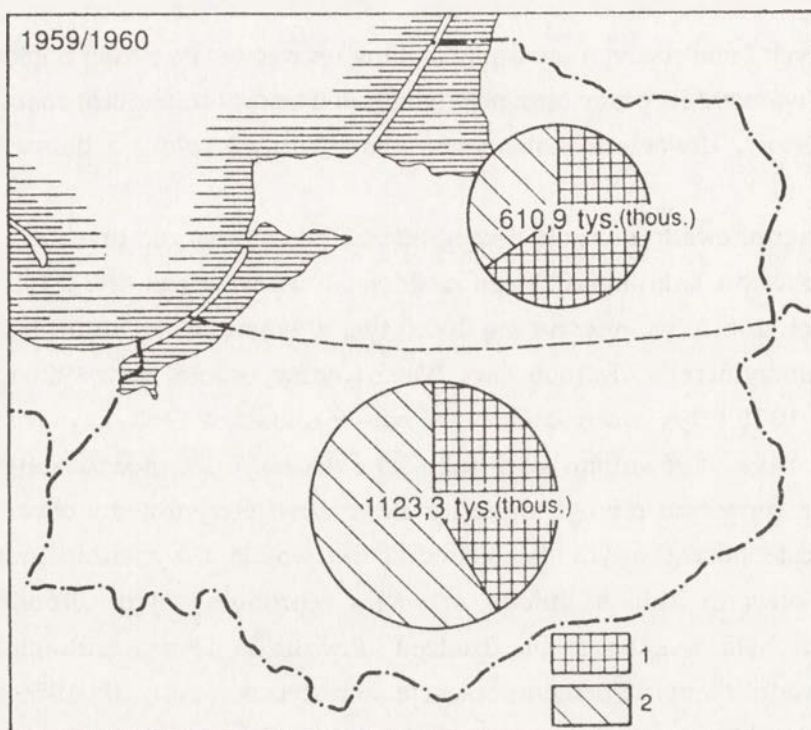
Pierwsze szacunkowe informacje demograficzne posiadamy dla przełomu 1950 i 1951 r. Na terytorium obwodu kaliningradzkiego znajdowało się wówczas 455,0 tys. mieszkańców, z tego w miastach 255,0 tys. oraz na wsi 200,0 tys. W stosunku do stanu istniejącego przed wojną nastąpił olbrzymi regres ludnościowy. Warto tu przypomnieć, że w 1925 r. na tym samym terytorium żyło 1005,8 tys. mieszkańców, w tym w miastach 483,4 tys. oraz na terenach wiejskich - 522,4 tys. Porównując stan ludności z początku lat pięćdziesiątych do tego jaki istniał w 1925 r. (przy tym nie był to stan maksymalny) otrzymujemy obraz demograficzny obwodu w okresie początkowym, bezpośrednio po wojnie i wymianie ludności. Głównie przyjechała do obwodu ludność młoda, w wieku reprodukcyjnym. Konsekwencją takiej struktury wieku była wysoka stopa urodzeń. Przyniosło to w rezultacie szybki wzrost zaludnienia obwodu. Pierwsze pełne informacje statystyczne mamy dla 1959 roku. Odbył się wtedy wszechzwiązkowy spis ludności⁴⁾, który ujawnił na terytorium Obwodu Kaliningradzkiego 610,9 tys. mieszkańców (57,7% stanu z 1933 r.). W miastach obwodu koncentrowało się 398,8 tys. mieszkańców, zaś na terenach wiejskich jedynie 212,1 tys. W latach pięćdziesiątych nastąpił szybki wzrost liczby ludności miejskiej (z 255,0 do 398,8 tys.), przy niewielkim przyroście ludności wiejskiej (z 200,0 do 212,1 tys.). Porównując dane statystyczne ludności z 1959 r. do stanu przedwojennego ujawnił się przede wszystkim olbrzymi regres w zaludnieniu wsi. Do stanu istniejącego w 1925 r. brakowało 310,3 tys. mieszkańców. Jeżeli przyjmiemy zaludnienie wiejskie w 1925 r. za 100,0%, to w 1959 r. na wsi mieszkało zaledwie 40,6% ludności z połowy lat dwudziestych (ryc. 4).

Najszybciej wzrastała liczba ludności stolicy obwodu - miasto Kaliningrad miało w 1959 r. 204,2 tys. mieszkańców (64,7% stanu z 1933 r.).

Pomimo wzrostu zaludnienia były to lata postępującej dewastacji ekonomicznej obwodu. Zwłaszcza miało miejsce niszczenie wiejskiej tkanki osiedleńczej. Przedwojenne osadnictwo wiejskie miało charakter rozproszony. W ramach celowo prowadzonej akcji koncentracji zabudowy w centrach kolchozowych ulegały zagładzie pojedyncze zagrody, a następnie małe i średnie wsie. Równocześnie następowała dekapitalizacja zasobów miejskich, nieracjonalnie eksploatowanych i nie w pełni odbudowywanych po zniszczeniach wojennych.

Struktura etniczna była dość zróżnicowana. Przeważali Rosjanie, ale mieszkali przedstawiciele prawie wszystkich narodów radzieckich (tab. 10).

⁴⁾ Do niniejszej analizy demograficznej wykorzystano opracowanie J.Dudo (1993), który zestawil dane statystyczne dla Obwodu Kaliningradzkiego w różnych ujęciach czaso-przestrzennych.

Ryc. 4. Ludność miejska (1) i wiejska (2) na pograniczu polsko-rosyjskim
 Urban (1) and rural (2) population over the Polish-Russian frontier territory

Narodowość rosyjska stanowiła 3/4 zaludnienia obwodu. Liczni byli Białorusini (do 10% ogółu ludności), spis ujawnił także obecność Litwinów - około 21,3 tys. Jeśli chodzi o tych ostatnich, to trudno stwierdzić w jakim stopniu była to ludność autochtoniczna stanowiąca resztki rodzimej ludności litewskiej, a w jakim napływowa z pobliskiej Litwy, można przypuszczać, że litewska ludność rodzima jako obywatele niemieccy zostali wysiedleni. Na całym terytorium obwodu z ponad milionowej rzeszy Niemców ostało się jedynie 600, w tym mogli to być w dużym stopniu Niemcy przybyli z dalekiej Rosji czy Kazachstanu. Przedstawione rezultaty dowodzą, że obwód przybrał typowe radzieckie oblicze narodowościowe.

Tabela 10. Skład narodowościowy Obwodu Kaliningradzkiego w 1959 r.

Ethnic division of the Kaliningrad district in 1959

Lp.	Narodowości	Liczba ludności	
		w tys.	w %
1	Rosjanie	473,8	77,6
2	Białorusini	57,2	9,4
3	Ukraińcy	35,7	5,8
4	Litwini	21,3	3,5
5	Żydzi	4,5	0,7
6	Polacy	3,3	0,5
7	Niemcy	0,6	0,1
8	Inne narodowości	14,5	2,4
		610,9	100,0

Źródło: J. Dudo, 1993.

Następny spis ludności w ZSRR odbył się w 1970 r. Wykazał on w Obwodzie Kaliningradzkim 731,9 tys. mieszkańców, w tym w miastach - 536,4 tys. oraz na terenach wiejskich - 195,5 tys. Przyrost zaludnienia w latach 1959-1970 był bardzo wysoki; wynikał on ze znacznego przyrostu naturalnego ludności oraz dodatniego salda migracyjnego. Obok poważnej dynamiki ludności miejskiej, wystąpiło obniżenie się zaludnienia wsi (z 212,1 tys. do 195,5 tys.). Przy istniejącym niedoludnieniu wsi świadczyło to o dalszej depopulacji terenów wiejskich i ubytku liczby miejscowości wiejskich.

Kolejny spis ludności miał miejsce w ZSRR w 1979 r. Był on obiektem analizy przestrzennej według mniejszych jednostek administracyjnych. Spis ujawnił na obszarze rozpatrywanego obwodu 808,0 tys. mieszkańców, w tym ludności miejskiej - 614,4 tys. oraz ludności wsi - 193,6 tys. Nadal obwód odznaczał się szybkim tempem rozwoju demograficznego. Osiągnięto już prawie 80% stanu zaludnienia sprzed II wojny światowej, a że ludność miejska obwodu przekroczyła znacznie poziom przedwojenny. Średnia gęstość zaludnienia osiągnęła 53 osoby na 1 km². Wskaźnik ten był wypadkową dużych dysproporcji przestrzennych i strukturalnych.

W przypadku pominięcia Kaliningradu oraz kilku innych miast pozostały obszar był bardzo rzadko zaludniony. W niektórych rejonach, zwłaszcza wschodnich, przeciętna gęstość zaludnienia wynosiła zaledwie kilkanaście osób na 1 km². Średnia gęstość zaludnienia obszarów wiejskich wynosiła około 13 mieszkańców na 1 km². Na tym samym obszarze skupiało się w 1925 r. około 35 mieszkańców wsi na 1 km². Wysoki poziom urbanizacji wynikał nie tyle z istnienia gęstej sieci miast lub ich istotnego potencjału demograficznego, ile z niedoludnienia obszarów wiejskich (tab. 11).

Tabela 11. Liczba ludności w Obwodzie Kaliningradzkim w 1979 r.

Population size in Kaliningrad district in 1979

Lp.	Rejony*	powierzchnia w km ²	Liczba ludności		Ludność miejska		Ludność wiejska	
			w tys.	na 1 km ²	w tys.	w %	w tys.	w %
1	m. Kaliningrad	215,7	354,0	1 641	354,0	100,0	-	-
2	m. Bałtyjsk	49,1	23,7	483	23,7	100,0	-	-
3	Gusiew	642,3	33,9	53	24,6	72,6	9,3	27,4
4	Nieman	699,5	22,5	32	12,5	55,5	10,0	44,5
5	Świętłogorsk	22,6	27,9	1 243	24,4	87,5	3,5	12,5
6	Świętłyj	17,2	20,7	1 203	19,0	91,2	1,7	8,8
7	m. Sowietsk	41,0	40,1	978	40,1	100,0	-	-
8	Czerniachowsk	1 286,2	50,7	39	36,4	71,8	14,3	28,2
9	Bagrationowsk	1 146,2	38,8	34	16,9	43,5	21,9	56,5
10	Gwardiejsk	784,2	27,2	35	15,6	57,3	11,6	42,7
11	Gusiewsk	1 422,6	36,0	25	5,9	16,4	30,1	83,6
12	Zielonograd	2 092,0	25,9	12	9,5	36,7	16,4	63,3
13	Krasnoznamiensk	1 279,9	12,9	10	3,3	25,6	9,6	74,4
14	Niestierow	1 062,1	15,2	14	4,4	28,9	10,8	71,1
15	Oziersk	877,6	16,7	19	5,9	35,3	10,8	64,7
16	Poliessk	834,3	17,2	21	6,1	35,5	11,1	64,5
17	Prawdinsk	1 283,8	21,7	17	7,7	35,5	14,0	64,5
18	Sławsk	1 350,2	22,9	17	4,4	19,2	18,5	80,8
Ogółem		15 106,5**	808,0	53	614,4	76,0	193,6	24,0

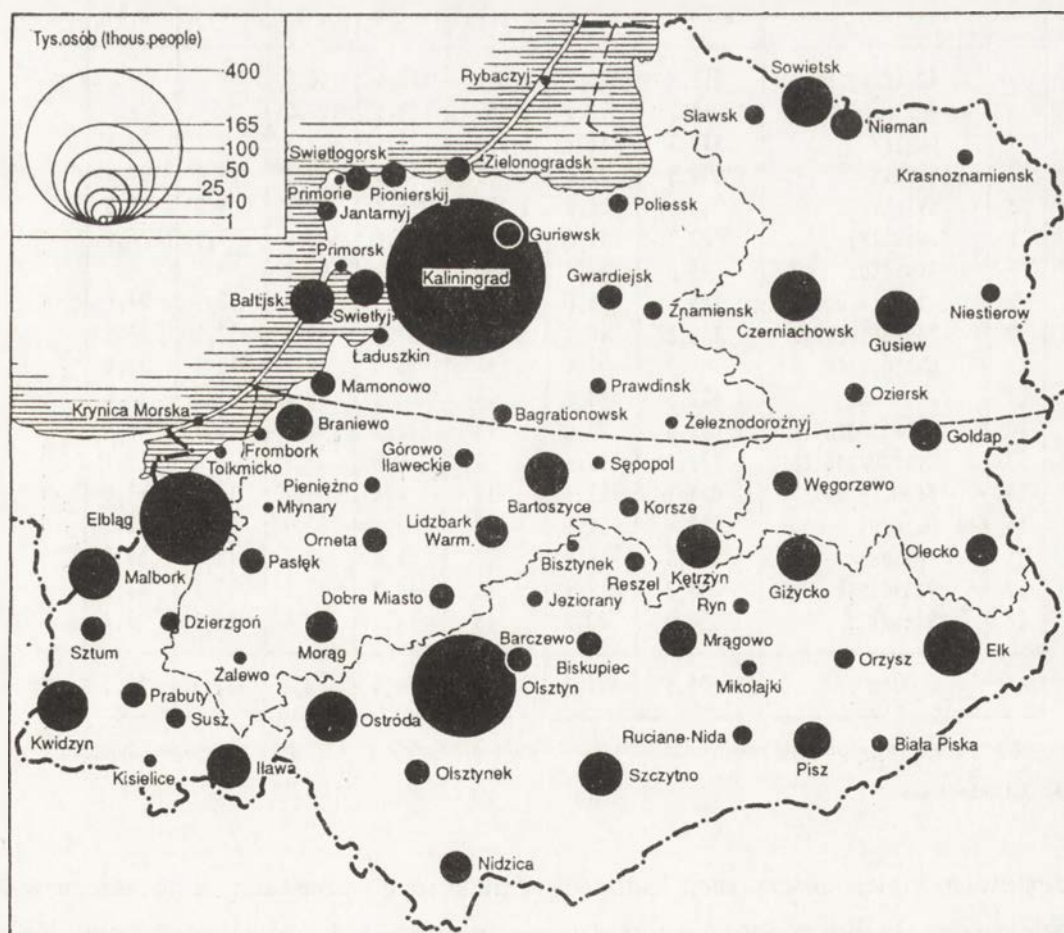
* Obwód Kaliningradzki zawiera 13 rejonów wiejskich, 5 miast nie tworzących rejonów (stolica obwodu, a także Sowietsk, Świętłyj, Bałtyjsk i Świętłogorsk) i 1106 miejscowości wiejskich. Wymienione miasta, a także rejonowe centra: Gusiew, Nieman i Czerniachowsk podporządkowano obwodowej radzie, pozostałe 10 rejonowych centrów i miasta Ładuszkin, Mamonowo, Pionerskij i Primorsk są podległe radom rejonowym. W skład oddzielnych rejonów i Świętłogorskiej Strefy Uzdrawiskowej wchodzi 5 osiedli robotniczych: Żelaznodoroznyj i Znamlensk, Primorje, Rybaczij i Jantarnyj. W obwodzie utworzono 15 rad rejonowych (10 w rejonach wiejskich i 5 w rejonach miasta Kaliningrad), 12 wiejskich, 5 osiedlowych i 97 wiejskich. W rejonach gosiewskim, niemańskim i czerniachowskim rejonowe rady nie powstały, ich terytoria podporządkowano odpowiednim radom miejskim (Dudo 1993, s. 7).

** Łącznie z przybrzeżnymi obszarami wodnymi.

Źródło: J. Dudo, 1993.

Zachodzące procesy urbanizacji miały charakter ekstensywny, typowy dla całego ZSRR. W rezultacie dużych ruchów migracyjnych i wyludnienia się wsi ludność miejska szybko wzrastała. Inne elementy urbanizacji szczególnie związane z wyposażeniem w środki trwałe, przyrastały powoli. W konsekwencji powstały duże dysharmonie rozwojowe powodujące trudne warunki życia mieszkańców oraz niefunkcyjalny rozwój sieci osadniczej.

Ostatni i najbardziej aktualny spis ludności został przeprowadzony w ZSRR w 1989 r. Na podstawie jego rezultatów można stwierdzić, że liczba ludności Obwodu Kaliningradzkiego osiągnęła 871,2 tys. mieszkańców (ryc. 5). Przyrost ludności nadal był znaczny, ale w stosunku do ubiegłych dekad uległ wyraźnemu przyhamowaniu. Nadal bardzo szybko wzrastało zaludnienie miast, zwłaszcza największych, a przede wszystkim Kaliningradu, który przekroczył wielkość 400,0 tys. mieszkańców. Liczba ludności wsi ustabilizowała się z niewielką tendencją do spadku - na bardzo niskim poziomie 180,0 tysięcy. Ukształtowany po wojnie układ przestrzenny rozmieszczenia ludności był stabilny i nie ulegał większym przemianom. Nadal nie został osiągnięty przedwojenny stan ludności, natomiast w stosunku

Ryc. 5. Rozmieszczenie miast w Prusach Wschodnich w 1989/1991

Distribution of towns over the Polish-Russian frontier territory 1989/1991

do okresu przedwojennego zaszły duże zmiany strukturalne. Potencjał demograficzny miast w porównaniu do czasów niemieckich uległ poważnemu wzmocnieniu. Działo się to jednak kosztem terenów wiejskich, które były nie tylko niedoludnione, ale również zapuszczone i słabo zagospodarowane. Stara poniemiecka zabudowa została zniszczona, nowe obiekty reprezentowały niski stan techniczny. W miastach przy równoczesnych procesach dekapitalizacji starych zasobów nastąpił wyraźny rozwój budownictwa mieszkaniowego. Reprezentowało ono jednak niski standard i było skoncentrowane głównie w Kaliningradzie oraz w kilku największych miastach. Rozkład przestrzenny ludności według jednostek prezentuje tabela 12.

Tabela 12. Liczba ludności w Obwodzie Kaliningradzkim w 1989 r.

Population size in Kaliningrad district in 1989

Lp.	Rejony	powierzchnia w km ²	Liczba ludności		Ludność miejska		Ludność wiejska	
			w tys.	na 1 km ²	w tys.	w %	w tys.	w %
1	m. Kaliningrad	215,7	400,6	1 857	400,6	100,0	-	-
2	m. Bałtijsk	49,1	27,5	560	27,5	100,0	-	-
3	Gusiew	642,3	34,8	54	27,1	77,9	7,7	22,1
4	Nieman	699,5	22,9	33	13,9	60,7	9,0	39,3
5	Swietłogorsk	22,6	31,0	1 372	26,8	86,5	4,2	13,5
6	Swietłyj	17,2	23,5	1 366	22,0	93,6	1,5	6,4
7	m. Sowietsk	41,0	42,6	1 039	42,6	100,0	-	-
8	Czerniachowsk	1 286,2	52,6	41	39,7	75,5	12,9	24,5
9	Bagrationowsk	1 146,2	40,3	35	17,7	43,9	22,6	56,1
10	Gwardiejsk	784,2	27,4	35	16,5	60,2	10,9	39,8
11	Guriewsk	1 422,6	40,1	28	8,2	20,4	31,9	79,6
12	Zielonograd	2 092,0	27,1	13	10,9	40,2	16,2	59,8
13	Krasnoznamiensk	1 279,9	12,4	9	3,8	30,6	8,6	69,4
14	Niestierow	1 062,1	15,3	14	4,8	31,4	10,5	68,6
15	Oziersk	877,6	16,1	18	6,1	37,9	10,0	62,1
16	Poliessk	834,3	16,9	20	6,8	40,2	10,1	59,8
17	Prawdinsk	1 283,8	19,4	15	7,2	37,1	12,2	62,9
18	Sławsk	1 350,2	20,8	15	4,7	22,6	16,1	77,4
Ogółem		15 106,5*	871,2	58	686,9	78,8	184,3	21,2

* łącznie z przybrzeżnymi obszarami wodnymi (np. 36,6% w rejonie guriewskim oraz 57,6% w zielonogradzkim)

Źródło: J. Dudo, 1993.

W rezultacie stałej koncentracji ludności w nielicznych miastach, a zwłaszcza w Kaliningradzie, narastały dysproporcje w układzie osadniczym i ludnościowym obwodu. Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych już 46,0% całej ludności obwodu skupiało się w Kaliningradzie. W tym samym czasie na terenach wiejskich siedmiu peryferyjnych rejonów (Sławsk, Prawdinsk, Poliesk, Oziersk, Niestierow, Krasnoznamiensk i Zielonograd),

obejmujących 58,0% powierzchni obwodu, mieszkało niecałe 10,0% ludności. Stosunkowo dużą dynamiką demograficzną odznaczały się większe miasta, przede wszystkim stolice rejonów. W celu pokazania skali wzrostu warto przedstawić liczbę ludności w okresie przedwojennym (1925 r.) i porównać ją ze stanem współczesnym (tab. 13).

Tabela 13. Liczba ludności największych miast Obwodu Kaliningradzkiego w okresie 1925-1989
Number of inhabitants of large towns within Kaliningrad district during the period 1925-1989

Lp.	Miasta	Liczba ludności		
		1925 ^a	1979 ^b	1989 ^b
1	Kaliningrad	287,3	354,0	400,6
2	Sowietsk	50,8	40,1	42,6
3	Czerniachowsk	39,3	36,4	39,7
4	Bałtijsk	6,9	23,7	27,5
5	Gusiew	19,0	24,6	27,1
6	Światłyj*	-	17,3	20,1
7	Nieman	7,8	12,5	13,9
8	Gwardiejsk	6,5	10,9	12,0
9	Pionierskij*	-	10,7	11,5
10	Zielonogradsk*	-	8,7	10,1

* miasta nie istniały w 1925 r.

Źródło: ^a *Gemeindelexikon...*, 1931; ^b J. Dudo, 1993.

W okresie powojennym pojawiło się na mapie obwodu kilka od podstaw zbudowanych miast (np. Światłyj, Pionierskij czy Zielonogradsk). Niektóre z miast, np. Bałtijsk (Pilawa) będąca wielką bazą morską radzieckiej marynarki wojennej, rozwijały się bardzo dynamicznie. Natomiast nie osiągnął poziomu lat dwudziestych Sowietsk (Tylża). Podobnie wolnym tempem wzrostu odznaczał się Czerniachowsk (Wystruć). Pojawienie się nowych czynników miastotwórczych wywołało odmienne tendencje rozwojowe. Relatywnie szybciej rozwijały się miasta położone nad Bałtykiem, ośrodki usytuowane w głębi lądu cechowały się zaś słabszą dynamiką demograficzną.

Struktura osadnicza obwodu ulegała stałym przekształceniom. Nie mogło to jednak zmienić utrwalonego układu monocentrycznego. Dominacja Kaliningradu była zawsze wyraźnie zaznaczona. Można nawet stwierdzić, że w latach powojennych uległa ona wzmocnieniu, pomimo że ranga Kaliningradu jako stolicy prowincji uległa osłabieniu, bowiem większa część byłych Prus Wschodnich znalazła się poza granicą oddziaływania miasta w składzie Polski. Zdecydował rozwój funkcji przemysłowych i ranga niezamarzającego portu, spełniającego ważną rolę ogólnoradziecką. Zmiana sytuacji geopolitycznej, która przyniosła odcięcie od zaplecza rosyjskiego, może wpłynąć na pozycję Kaliningradu jako portu morskiego.

Skład narodowościowy obwodu między 1959 a 1989 rokiem nie uległ większym zmianom (tab. 14). Zdecydowanie przeważała ludność narodowości rosyjskiej. Dużą rolę odgrywali Białorusini i Ukraińcy. Większość przedstawicieli tych dwóch narodów słowiańskich posługuje się językiem rosyjskim i przypuszczalnie podlega szybkim procesom asymilacji i rusyfikacji. W stosunku do 1959 r. zmniejszył się odsetek ludności litewskiej. Liczba Niemców była znikoma. Z informacji podanych ostatnio wynika, że już po spisie napłynęła do obwodu pewna liczba Niemców z Kazachstanu i z Syberii. Nie może to zmienić powstałej i utrwalonej po II wojnie światowej struktury etnicznej, w której dominuje ludność narodowości rosyjskiej.

Tabela 14. Skład narodowościowy Obwodu Kaliningradzkiego w 1989 r.

The ethnic division of Kaliningrad district in 1989

Lp.	Narodowości	Liczba ludności	
		w tys.	w %
1	Rosjanie	683,6	78,5
2	Białorusini	73,9	8,5
3	Ukraińcy	62,8	7,2
4	Litwini	18,1	2,1
5	Żydzi	4,3	0,5
6	Polacy	3,2	0,4
7	Niency	1,3	0,2
8	Inne narodowości	24,0	2,6
Ogółem		871,2	100,0

Źródło: J. Dudo, 1993.

2.4.2. POLSKIE OBSZARY POGRANICZA

Po włączeniu południowych Prus Wschodnich do Polski zostały przeprowadzone zmiany administracyjne: utworzono nowe województwo olsztyńskie obejmujące większą część przyłączonych terenów, trzy powiaty wschodnie: Ełk, Olecko i Gołdap znalazły się w składzie poszerzonego woj. białostockiego, a zachodnie powiaty, tzn.: Elbląg, Malbork, Kwidzyn i Sztum włączono do woj. gdańskiego.

Pierwszy powojenny spis ludności w Polsce został zrealizowany w lutym 1946 r. Istniały wówczas warunki nieustabilizowane. Spis odbył się w momencie dokonywanych dużych przemieszczeń ludności. Wyniki jego nie są miarodajne. Pokazują sytuację w trakcie wysiedlania pozostałej ludności niemieckiej oraz napływu - zarówno planowanego jak i niezorganizowanego - ludności polskiej. Rezultaty spisu przedstawia tabela 15.

Przedstawione dane wskazują na olbrzymi regres demograficzny w stosunku do okresu międzywojennego. Według spisów niemieckich na tym samym terytorium mieszkało w 1925 r.

- 1250,3 tys. i w 1933 r. - 1275,2 tys. osób. Bezpośrednio po wojnie mieszkało na rozpatrywanym obszarze zaledwie ponad 1/3 stanu ludności przedwojennej.

Pozostała na miejscu etniczna ludność polska (mazurska i warmińska) znalazła się w bardzo trudnej sytuacji. W końcowej fazie wojny uległa dużemu rozproszeniu. Wielu mężczyzn powołanych do armii niemieckiej zginęło lub znajdowało się w obozach jenieckich. W rezultacie ewakuacji i ucieczki przed zbliżającą się armią radziecką około 150 tys. Mazurów znajdowało się poza terenem prowincji. Ludność ta stopniowo wracała do swoich stron rodzinnych. Władze polskie rozpoczęły tzw. akcję weryfikacyjną. Polegała ona na konieczności udowodnienia przed polską komisją swojej narodowości polskiej. Tylko w przypadku pozytywnego wyniku dana osoba nie podlegała wysiedleniu do Niemiec.

Tabela 15. Liczba ludności na obszarze byłych Prus Wschodnich w 1946 r.

Population over the area of the former southern part of East Prussia in 1946

Lp.	Województwa	Liczba ludności w tys.	Ludność miejska		Ludność wiejska	
			w tys.	w ‰	w tys.	w ‰
1	olsztyńskie	351,8	101,9	28,9	249,9	71,1
2	białostockie (cz.)	36,5	8,1	22,2	28,4	77,8
3	gdańskie (cz.)	80,8	43,8	54,2	37,0	45,8
ogółem		469,1	153,8	32,8	315,3	67,2

Źródło: *Ziemie Zachodnie i Północne w liczbach*, GUS, Warszawa 1964, s. 42-43.

W połowie 1947 r. w samym woj. olsztyńskim mieszkało 119,4 tys. ludności autochtonicznej (w tym 84,4 tys. przeszło już przez akcję weryfikacyjną). Późniejsze dane z marca 1949 r. wykazują, że w woj. olsztyńskim pozostało 108,0 tys. rodowitej ludności mazurskiej lub warmińskiej. Najwięcej jej było w powiatach olsztyńskim - 26,7 tys., mragowskim - 21,7 tys. oraz szczycieńskim - 12,6 tys. (Sakson 1990, s. 70). Doliczając ludność z powiatów woj. gdańskiego i białostockiego można ocenić, że pozostało po wojnie około 120,0 tys. starych mieszkańców tych ziem. Na miejsce wysiedlonych Niemców zaczęła masowo napływać ludność polska. Można założyć, że do 1950 r. zakończyły się główne przemieszczenia ludności. Następny spis ludności przeprowadzony w Polsce w grudniu 1950 r. przedstawiał już sytuację bardziej ustabilizowaną.

Aby uzyskać pełną porównywalność przestrzenną prezentowane dane demograficzne dopasowano konsekwentnie w dalszym ciągu do tego samego terytorium, tzn. byłych południowych Prus Wschodnich, które po II wojnie światowej przypadły Polsce. Zmianie uległa jedynie terminologia - od tego momentu analizy to ściśle określone terytorium jest definiowane jako tzw. pogranicze polsko-rosyjskie (tab. 16).

Tabela 16. Liczba ludności na obszarze pogranicza polsko-rosyjskiego w 1950 r.
Population over the area of the Polish-Russian frontier territory in 1950

Lp.	Województwa	Liczba ludności w tys.	Ludność miejska		Ludność wiejska	
			w tys.	w ‰	w tys.	w ‰
1	olsztyńskie	610,2	184,2	30,2	426,0	69,8
2	białostockie (cz.)	70,6	21,6	30,6	49,0	69,4
3	gdańskie (cz.)	166,5	89,2	53,4	77,3	46,6
ogółem		847,3	295,0	34,8	552,3	65,2

Zródło: *Ziemie Zachodnie i Północne w liczbach*, GUS, Warszawa 1964, s. 42-43.

Straty demograficzne wywołane wysiedleniem ludności niemieckiej w latach 1946-1950 zostały w dużym stopniu zrekompensovane i w ciągu tego okresu liczba ludności wzrosła o 378,2 tys. Z wyjątkiem powiatów południowych wpozostałych nastąpiła całkowita wymiana ludności. Nie został osiągnięty poziom ludności istniejący przed wojną. Do stanu mającego miejsce w 1933 r. brakowało jeszcze 427,9 tys. ludzi. Ta różnica mówi wiele o wpływie II wojny światowej na układy demograficzne. Podobnie jak w Obwodzie Kaliningradzkim, nastąpiło szybsze zasiedlenie ośrodków miejskich. W stosunku do poziomu 1933 r. ludność miejska osiągnęła w 1950 r. 73,4%, wiejska zaś - 65,0%.

Dziesięciolecie 1950-1960 cechowało się bardzo dużą dynamiką demograficzną, związana z korzystną strukturą wieku ludności. Napływali na te tereny głównie ludzie młodzi. Stopa urodzeń była wysoka, a liczba zgonów oscylowała na niskim poziomie. Przyniosło to w efekcie wysoki przyrost naturalny. Ponadto badany obszar odznaczał się dodatnim saldem migracyjnym. Następny spis ludności odbył się w 1960 r. (tab. 17). Był on zbliżony czasowo ze spisem radzieckim, przeprowadzonym 1959 r., co umożliwiło analizę porównawczą.

Poziom zaludnienia w 1960 r. świadczył już o zasiedleniu przez nową ludność obszaru włączonego do Polski. Jeżeli przyjmiemy stan z 1925 r. za 100,0%, to w 1960 r. liczba ludności miejskiej przekroczyła już poziom przedwojenny i osiągnęła wskaźnik 116,2%, zaludnienie wsi zaś doszło do wskaźnika 77,4%. Warto wspomnieć, że w tym samym czasie (1959) w Obwodzie Kaliningradzkim stan ludności miejskiej dochodził dopiero do wysokości 82,5%, zaś na terenach wiejskich było jedynie 40,6% ludności z okresu przedwojennego (1925 r.).

Procesy demograficzne były ściśle związane z uwarunkowaniami ekonomicznymi. W Obwodzie Kaliningradzkim zachodziły szybsze procesy transformacji gospodarki w kierunku socjalistycznym. Istniejący w Polsce sektor prywatny, a zwłaszcza wysoki udział ziemi w rękach indywidualnego sektora, wpływał na bardziej równomierne rozmieszczenie ludności. Integracja tych ziem z resztą kraju była też w przypadku Polski łatwiejsza do przeprowadzenia.

Były to tereny położone stosunkowo blisko Warszawy, Obwód Kaliningradzki natomiast leżał peryferyjnie w stosunku do głównych centrów rosyjskich. Można sądzić, że atrakcyjność turystyczna regionu mazursko-warmińskiego też ułatwiała procesy integracyjne. Nie znaczy to, że rozwój w Polsce przebiegał bez perturbacji. Podobnie jak w części północnej, nastąpiły procesy dekapitalizacji wiejskiej tkanki osadniczej, nie przybrały jednak tak wielkich rozmiarów jak po północnej stronie granicy. Forsowane przez władze centralne programy zwiększenia sektora uspołecznionego w rolnictwie doprowadziły w niektórych rejonach do ekstensyfikacji gospodarki oraz były przyczyną pojawienia się w następnej fazie procesów depopulacji wsi. Szybki rozwój ludności miejskiej nie szedł w parze z odpowiednim rozwojem infrastruktury technicznej, a zwłaszcza zasobów mieszkaniowych, tym niemniej znacznie większa dewastacja występowała marginalnie. Przebudowa gospodarki przebiegała w sposób zrównoważony i w zasadzie była dopasowana do rozmieszczenia ludności.

Tabela 17. Liczba ludności na obszarze pogranicza polsko-rosyjskiego w 1960 r.

Population over the area of the Polish-Russian frontier territory in 1960

Lp.	Województwa	Liczba ludności w tys.	Ludność miejska		Ludność wiejska	
			w tys.	w ‰	w tys.	w ‰
1	olsztyńskie	789,5	293,1	37,1	496,4	62,9
2	białostockie (cz.)	103,4	35,9	34,7	67,5	65,3
3	gdańskie (cz.)	230,4	137,9	59,8	92,5	40,2
ogółem		1 123,3	466,9	41,6	656,4	58,4

Źródło: *Ziemia Zachodnie i Północne w liczbach*, GUS, Warszawa 1964, s. 42-43.

Niepowodzeniem zakończyły się natomiast próby integracji ludności autochtonicznej z napływową ludnością polską. Duże różnice kulturowe i cywilizacyjne (a w przypadku ludności mazurskiej również wyznaniowe) doprowadziły do izolacji i wyobcowania tej ludności. W momencie otworzenia się możliwości emigracji do Niemiec ludność ta masowo zaczęła wyjeżdżać z Polski.

Następne spisy ludności z 1970, 1979 i 1988 r. wykazały pewne zahamowanie dynamiki demograficznej. Było to rezultatem zmniejszenia się przyrostu naturalnego ludności. Dane spisu z 1970 r. ujawniły na całym analizowanym obszarze 1248,0 tys. mieszkańców. Można więc stwierdzić, że na początku lat siedemdziesiątych zastał osiągnięty maksymalny poziom zaludnienia okresu międzywojennego. Nie jest celowe przedstawienie dokładnych danych statystycznych według kolejnych spisów. Istotniejsze jest pokazanie sytuacji jak najbardziej aktualnej, odniesionej do współczesności. Nie jest to zadanie proste. Trudność wynika

z dokonanej w 1975 r. zmiany podziału administracyjnego. Powstanie nowych, mniejszych województw, likwidacja powiatów oraz ciągle zmiany w układzie gmin powodują, że dopasowanie jednostek odniesienia przestrzennego do historycznego terytorium wymaga dość pracochłonnej procedury technicznej. Należy bowiem odtworzyć na siatce obecnego podziału administracyjnego starą granicę polityczną między Polską a Niemcami. Przy realizowaniu tej procedury podstawowymi jednostkami odniesienia przestrzennego były gminy. Każda pojedyncza gmina położona w sąsiedztwie tej granicy była sprawdzana z punktu widzenia jej usytuowania względem starej granicy. Ze względu na niewielki obszar przeciętnej gminy i to, że zazwyczaj rozgraniczenia między jednostkami gminnymi przebiegają zgodnie ze starą granicą polityczną między Polską a Niemcami, ewentualne niedokładności nie odgrywały większej roli.

Przyjęty do analizy badawczej obszar znajduje się obecnie w gestii trzech województw: olsztyńskiego, suwalskiego i elbląskiego⁵⁾.

Po odpowiednich przeliczeniach okazało się, że w 1991 r. na rozpatrywanym terytorium obejmującym 24 017 km² (wliczając polską część Zalewu Wiślanego) znajdowało się 1461,1 tys. mieszkańców. Było ich znacznie więcej niż w każdym poprzednio analizowanym przekroju czasowym. W stosunku do lat międzywojennych liczba ludności jest już znacznie wyższa (1933-1275,2 tys.), przy tym nastąpiły duże zmiany strukturalne polegające na zmianie proporcji między udziałem ludności miejskiej i wiejskiej (tab. 18).

Lata powojenne były okresem intensywnych procesów urbanizacyjnych. W stosunku do lat przedwojennych liczba ludności miejskiej wzrosła ponad dwukrotnie, a ludności wiejskiej ustabilizowała się na poziomie nieznacznie przekraczającym 550,0 tys. osób (o około 300,0 tys. mniej niż przed wojną). Należy jedynie zaznaczyć, że oprócz pewnych procesów depopulacyjnych odegrały w tym dużą rolę zmiany o charakterze formalnym. Dużo ośrodków uzyskało prawa miejskie i zmieniło swój status prawny. Najszybciej jednak wzrosły miasta duże, takie jak Olsztyn czy Elbląg. Narastały procesy koncentracji przestrzennej. Pomimo tego układ osadniczy był zrównoważony w ujęciu strukturalnym i terytorialnym.

W celu pełnego rozeznania zestawiono informacje o zmianach w zaludnieniu wszystkich miast, które przekroczyły do 1991 r. pułap 10 tys. mieszkańców. W odróżnieniu od Obwodu

⁵⁾ Można założyć, że całe województwo olsztyńskie z wyjątkiem miasta i gminy Janowiec Kościelny należy do interesującego nas obszaru. Z województwa elbląskiego należy uwzględnić następujące miasta z gminami: Elbląg, Braniewo, Frombork, Tolkmicko, Młynary, Pieniężno, Ornetę, Pasłęk, Dzierzgoń, Malbork, Sztum, Kwidzyn, Prabuty, Susz, Kisielice i Krynicę Morską oraz gminy: Lelkowo, Płaskinia, Wilczęta, Godkowo, Milejowo, Gronowo, Stare Pole, Markusy, Rychliki, Stary Targ, Stary Dzierzgoń, Mikołajki Pomorskie, Sadlinki, Gardeja i Ryjowo. Z województwa suwalskiego należy włączyć następujące miasta z gminami: Węgorzewo, Gżycko, Ryn, Mikołajki, Ruciane-Nida, Pisz, Orzysz, Biała Piska, Elk, Gołdap i Olecko oraz gminy: Budry, Banie Mazurskie, Dubentinki, Pozezdrze, Kruklanki, Miłki, Wydminy, Prostki, Stare Juchy, Świętajno, Kalinowo, Kowale Oleckie i Wieliczki. Należy włączyć jedną gminę z woj. ostrołęckiego: Rozogi.

Kaliningradzkiego, gdzie brak danych z niektórych przekrojów czasowych (np. 1946), dla części polskiej można zaprezentować długi ciąg informacji statystycznych pokazujących dynamikę demograficzną wszystkich miast (tab. 19).

Tabela 18. Liczba ludności na obszarze pogranicza polsko-rosyjskiego w 1991 r.
Population over the area of the Polish-Russian frontier territory in 1991

Lp.	Województwa	Liczba ludności w tys.	Ludność miejska		Ludność wiejska	
			w tys.	w ‰	w tys.	w ‰
1	olsztyńskie (cz.)	732,9	444,4	60,6	288,5	39,4
2	suwalskie (cz.)	293,3	164,8	56,2	128,5	43,8
3	elbląskie (cz.)	429,6	285,0	66,3	144,6	33,7
4	ostrołęckie (cz.)	5,3	-	-	5,3	100,0
ogółem		1 461,1	894,2	61,2	566,9	38,8

Źródło: Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym, GUS, Warszawa 1992.

Dane ukazujące stan ludności w miastach w 1925, 1933, 1946, 1960 i 1991 r. są doskonałą ilustracją przemian sieci osadniczej w ciągu ostatnich 65 lat. Wyraźny rozwój demograficzny większości miast zaznaczył się już w latach trzydziestych. Prusy Wschodnie ze względu na swoje strategiczne położenie odgrywały dużą rolę w przygotowaniach do zbliżającej się wojny. Inwestycje o charakterze militarnym działały stymulująco na przekształcenia struktury osadniczej. Interesujące są dane odniesione do 1946 roku. Pokazują one skalę ubytku demograficznego wywołanego wojną i wysiedleniem ludności niemieckiej. Większość miast do 1960 r. przekroczyła poziom przedwojenny. Lata następne odznaczały się wysokim tempem przyrostu ludności w miastach. Zmiany ilościowe zaczęły przynosić poważne przekształcenia strukturalne. O ile w 1960 r. jedynie dwa miasta miały powyżej 50,0 tys. mieszkańców, a jeszcze trzy ponad 20,0 tys. mieszkańców, o tyle obecnie już dwa miasta przekroczyły graniczną wielkość 100,0 tys. mieszkańców, a dziewięć ma powyżej 20,0 tys. mieszkańców. Powstał układ licznych miast średnich odznaczających się równomiernym rozkładem przestrzennym. Stało się tak pomimo utraty przez większość wymienionych miast funkcji ośrodków powiatowych. Dane odniesione do 1991 r. zamykają pewną historyczną fazę rozwoju. Po tym roku pojawiły się nowe uwarunkowania społeczno-gospodarcze, będące konsekwencją transformacji ustrojowej. Musiały one wywołać reperkusje o charakterze demograficznym. Pojawienie się na dużą skalę bezrobocia i upadek Państwowych Gospodarstw Rolnych, które dysponowały połową areалу użytków rolnych przyniosły wiele negatywnych

skutków demograficznych. Ocena tych zjawisk z punktu widzenia społecznego czy gospodarczego, a zwłaszcza wpływu na całokształt gospodarki przestrzennej jest jeszcze przedwczesna. Konsekwencje demograficzne pojawiają się z pewnym opóźnieniem i ich ocena wymaga pewnego dystansu czasowego.

Tabela 19. Liczba ludności w miastach pogranicza polsko-rosyjskiego w okresie 1925-1991

Population of the towns over Polish-Russian frontier territory in the period 1925-1991

Lp.	Miasto	Liczba ludności w tys.				
		1925	1939	1946	1960	1991
1	Olsztyn	38,1	50,4	29,1	67,9	163,9
2	Elbląg	68,2	85,9	20,9	76,5	126,5
3	Błk	15,4	16,5	6,1	22,0	53,1
4	Malbork	21,0	27,3	10,0	25,3	39,8
5	Kwidzyn	13,7	20,5	8,0	20,2	37,2
6	Ostróda	16,6	19,5	6,8	17,7	34,6
7	Iława	11,2	13,9	2,2	12,0	31,9
8	Kętrzyn	14,4	19,6	5,5	16,2	30,5
9	Giżycko	10,9	16,3	4,5	14,8	29,3
10	Szczytno	10,4	14,2	3,6	12,8	27,2
11	Bartoszyce	7,9	12,9	3,5	11,7	25,9
12	Mrągowo	7,4	9,9	3,3	10,9	22,7
13	Pisz	5,2	6,3	1,0	7,1	18,8
14	Braniewo	14,0	21,1	1,4	9,8	18,1
15	Olecko	6,0	7,1	1,4	7,2	16,7
16	Morąg	4,9	8,4	2,7	8,3	14,5
17	Nidzica	6,2	9,2	2,9	7,1	14,5
18	Gołdap	8,5	12,8	0,6	6,7	13,8
19	Węgorzewo	6,9	10,9	1,2	6,8	11,7
20	Pasłęk	5,2	6,3	3,3	6,8	11,7
21	Dobre Miasto	4,9	5,9	1,0	5,5	10,9
22	Biskupiec	3,1	3,2	1,2	2,0	10,5
23	Sztum	5,0	7,4	3,1	5,6	10,0

Źródło: A. Jelonek, 1976; *Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym*, GUS, Warszawa 1992.

3. UWAGI KOŃCOWE

Na całym pograniczu polsko-rosyjskim mieszka łącznie 2332,2 tys. osób, w tym w polskiej części 1461,1 tys. oraz w rosyjskiej 871,2 tys. Przeważa zdecydowanie ludność miejska - 1581,1 tys., w tym w części polskiej - 894,2 tys., zaś w rosyjskiej - 686,9 tys. Analizowany obszar cechuje się więc wysokim stopniem urbanizacji i stosunkowo niską gęstością ludności wiejskiej. Układ osadniczy ma w części północnej charakter wyraźnie monocentryczny. Dominuje tu zdecydowanie ośrodek kaliningradzki, który jest równocześnie największym miastem całego wspólnego regionu. Sieć osadnicza w południowej części polskiej jest

policentryczna: rozmieszczenie miast jest bardziej równomierne, przeważają miasta średnie. Porównanie obu systemów osadniczych może stanowić punkt wyjścia do analiz dotyczących funkcjonowania gospodarki w ujęciu przestrzennym (tab. 20).

Tabela 20. Układ największych ośrodków miejskich na pograniczu polsko-rosyjskim
The pattern of the largest urban centres over the Polish-Russian frontier territory

Część polska				Część rosyjska			
Lp.	Miasto	Liczba ludności w tys.	Stosunek do miasta największego w %	Lp.	Miasta	Liczba ludności w tys.	Stosunek do miasta największego w %
1	Olsztyn	163,9	100,0	1	Kaliningrad	400,6	100,0
2	Elbląg	126,5	77,2	2	Sowietsk	42,6	10,6
3	Ełk	53,1	32,4	3	Czerniachowsk	39,7	9,9
4	Malbork	39,8	24,3	4	Bałtijsk	27,5	6,9
5	Kwidzyn	37,2	22,7	5	Gusiew	27,1	6,8
6	Ostróda	34,6	21,1	6	Swiatłyj	20,1	5,0
7	Iława	31,9	19,5	7	Nieman	13,9	3,5
8	Kętrzyn	30,5	18,6	8	Gwardiejsk	12,0	3,0
9	Giżycko	29,3	17,9	9	Pionierskij	11,5	2,9
10	Szczytno	27,2	16,6	10.	Zielonogradsk	10,1	2,5

Źródło: J. Dudo, 1993; roczniki statystyczne GUS.

O skali różnic w stopniu koncentracji świadczy fakt, że ujęte łącznie cztery największe miasta po stronie polskiej mają mniejszy potencjał demograficzny od Kaliningradu. W załączonej tabeli określono układ wielkościowy miast w stosunku do miasta największego. Badanie rozkładów wielkościowych miast zwane w literaturze przedmiotu tzw. regułą kolejności i wielkości (tzw. metoda Zipfa) ułatwia interpretację. Układ osadniczy w obwodzie kaliningradzkim cechuje się nie tylko silną koncentracją, ale i dużymi dysproporcjami wielkościowymi i przestrzennymi. Rozkład wielkościowy miast po stronie polskiej jest zróżnicowany. Wykształciła się liczna grupa miast o liczbie mieszkańców 30-40 tys., pełniących funkcje centralne. Bardzo poważnie różni się osadnictwo wiejskie po stronie polskiej i rosyjskiej. W części północnej przeważają duże ośrodki, będące siedzibami dużych kołchozów lub sowchozów. Po polskiej stronie granicy osadnictwo wiejskie ma charakter bardziej zróżnicowany: obok dużych wsi, istnieje znaczna liczba wsi średnich i małych, występuje również osadnictwo rozproszone w formie pojedynczych zagród. Wiąże się to ze strukturą własnościową w rolnictwie. Ponadto po południowej stronie granicy jest stosunkowo wyższe zatrudnienie w rolnictwie. Natomiast potencjał przemysłowy jest większy po stronie rosyjskiej - wynika to ze skali ośrodka kaliningradzkiego.

Mówiąc o pewnych różnicach w rozmieszczeniu ludności na obu pograniczach nie można pomijać problematyki etnicznej. Obwód Kaliningradzki zamieszkują przedstawiciele wielu narodów byłego ZSRR. Pomimo przewagi Rosjan mieszkają tu tysiące Ukraińców, Białorusinów, Litwinów, Tatarów, Polaków i Żydów. Po stronie polskiej poza kilkunastotysięczną rzeszą Ukraińców skład etniczny całego obszaru jest jednolity.

4. BIBLIOGRAFIA

- Batocki V., Schack G. 1929, *Bevölkerung und Wirtschaft in Ostpreussen*, Verlag Gustav Fischer, Jena.
- Cieślak T. 1966, *Pomorze Wschodnie w XIX i XX wieku, ze specjalnym uwzględnieniem podziałów administracyjnych*, Pojezierze, Olsztyn.
- Dudo J. 1993, *Ekonomiczna charakterystyka Obwodu Kaliningradzkiego*, maszynopis w Zakładzie Przestrzennego Zagospodarowania IGIPZ PAN w Warszawie.
- Dziewoński K., Kosiński L. 1967, *Rozwój i rozmieszczenie ludności Polski w XX wieku*, PWN, Warszawa.
- Eberhardt P. 1993, *Polska granica wschodnia 1939-1945*, Spotkania - Editions, Warszawa.
- Gemeindelertion für den Freistaat Preussen. Band I, Provinz Ostpreussen, 1931*, Statistisches Landesamt, Berlin.
- Hesse A., Goedel H. 1916, *Die Bevölkerung von Ostpreussen*, Verlag Gustav Fischer, Jena.
- Jelonek A. 1967, *Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach Polskich od 1810 do 1960*, Dok. Geogr., 3-4.
- Junosza W. 1929, *Statystyka ludności polskiej w Niemczech*, Sprawy Narodowościowe, r. III, 2, Warszawa, s. 227-237.
- Lawin K. 1930, *Die Bevölkerung von Ostpreussen*, Ost-Europa Verlag, Berlin.
- Maryński A. 1993, *Litwa, Łotwa, Estonia*, PWN, Warszawa.
- Pohorecki W. 1932, *Mazurzy w Prusach Wschodnich*, Sprawy Narodowościowe, r. VI, 2-3, Warszawa, s. 167-195.
- Preźnie nazvanija naselennych punktov Kaliningradskoj Oblasti*, 1991, Kaliningrad.
- Regionalnye issledowanija Kaliningradskoj Oblasti. Itogi i perspektyvy*, 1992, Kaliningrad.
- Sakson A. 1990, *Mazurzy - Społeczność pogranicza*, Instytut Zachodni, Poznań.
- Srokowski S. 1937, *Ludność Prus Wschodnich*, Bellona, Warszawa.
- 1945, *Prusy Wschodnie. Studium geograficzne, gospodarcze i społeczne*, Instytut Zachodni, Gdańsk-Bydgoszcz-Toruń.
- Szymański A. 1922, *Mazurzy Prus Wschodnich przed zagładą*, Związek Obrony Kresów Zachodnich, Poznań.
- Wakar W. 1932, *Struktura demograficzna Prus Wschodnich*, (w:) M. Zawadzki (red.), *Prusy Wschodnie. Przyszłość i teraźniejszość*, Związek Obrony Kresów Zachodnich, Poznań, s. 153-202.
- 1984, *Polski korytarz czy niemiecka enklawa*, Pojezierze, Olsztyn.

Wielhorski W. 1932, *Procesy narodowościowe w Prusach Wschodnich*, *Sprawy Narodowościowe*, r. VI, 1, Warszawa, s. 28-54.

Zawadzki M. (red.) 1932, *Prusy wschodnie. Przeszłość i teraźniejszość*, Związek Obrony Kresów Zachodnich, Poznań.

Zweck A. 1901, *Masuren*, Hobbing Büchle, Stuttgart.

5. PROBLEMS OF POPULATION IN AREA OF EX-EAST PRUSSIA (summary)

This study is devoted to the study of population changes in the area of ex-East Prussia in its political borders existing from 1920 till 1939.

Demographic problems of this province have been shown since the Middle Ages. Both the development of population and ethnical changes have been illustrated by statistical data from appearance of Teutonic Order till present days.

The particular attention was paid to dynamic of changes and demographic situation in nineteenth century and in the period between the First and Second World Wars.

Area of this province was 36 990 km² and as a result of Conference in Potsdam Prussian province was liquidated.

Southern part of East Prussia has been included into Poland, northern one has been included to Russia Federation as a Kaliningrad district since 1945.

The author has shown the post-war demographic situation of both Polish and Russian parts of former East Prussia.

1993

12. Z. BABIŃSKI - **Stopień wodny Ciechocinek i jego zbiornik Nieszawa - prognoza zmian środowiska geograficznego;**
P. GIERSZEWSKI - **Denudacja chemiczna w zlewni Rudy.**
13. A. GAWRYSZEWSKI - **Struktura przestrzenna zatrudnienia i bezrobocia w Polsce, 1990-1992.**
14. M. SOBCZYŃSKI - **Trwałość dawnych granic państwowych w krajobrazie kulturowym Polski.**
15. P. KORCELLI, A. GAWRYSZEWSKI, E. IWANICKA-LYRA, A. MUZIOŁ-WĘCŁAWOWICZ, A. POTRYKOWSKA, M. POTRYKOWSKI, Z. RYKIEL - **Program rozwoju Warszawy - synteza.**
16. T. GERLACH, M. KRYSOWSKA-IWASZKIEWICZ, K. SZCZEPANEK, M.F. PAZDUR - **Nowe dane o pokrywie karpackiej odmiany lessów w Humniskach koło Brzozowa.**
17. R. SZCZĘSNY - **Poziom produkcji towarowej rolnictwa indywidualnego w Polsce. Przestrzenne zróżnicowanie i przemiany w latach 1960 - 1988.**
18. T. KOZŁOWSKA-SZCZĘSNA, D. LIMANÓWKA, T. NIEDŹWIEDŹ, Z. USTRNUL, S. PACZOS - **Charakterystyka termiczna Polski.**
19. R. SZCZĘSNY - **Zróżnicowanie produkcji rolnictwa polskiego w aspekcie gospodarki żywnościowej w 1990r.**
20. A. WOŚ - **Regiony klimatyczne Polski w świetle częstości występowania różnych typów pogody.**

1994

21. A. WERWICKI - **Sfera usług społeczno-kulturalnych w wybranych krajach środkowoeuropejskich w ostatniej dekadzie istnienia nakazowo-rozdzielczego systemu gospodarczego (1980-1989); Potencjały naukowe w Polsce w 1990 roku i ich rozmieszczenie.**
22. E. NOWOSIELSKA - **Sfera usług w badaniach geograficznych. Główne tendencje rozwojowe ostatniego dwudziestolecia i aktualne problemy badawcze.**
23. T. LIJEWSKI - **Infrastruktura komunikacyjna Polski wobec zmian politycznych i gospodarczych w Europie Środkowej i Wschodniej.**
24. A. BOKWA, A. MROCZKA, R. PRZYBYŁA, J. ŚMIAŁKOWSKI, R. TWARDOSZ - **Wybrane zagadnienia z klimatologii i bioklimatologii.**
25. M. DEGÓRSKI, A. MATUSZKIEWICZ, W. MATUSZKIEWICZ, J.M. MATUSZKIEWICZ - **Badania porównawcze ekosystemów leśnych w Finlandii.**
26. T.S. KONSTANTINOVA, J. BOLOBAN, J. PASZYŃSKI, J. SKOCZEK, B. KRAWCZYK - **Badania topoklimatyczne w Moldawii.**
27. R. SZCZĘSNY - **Rolnictwo Finlandii. Przestrzenne zróżnicowanie i przemiany.**
28. K. BŁAŻEJCZYK, B. KRAWCZYK - **Bioclimatic research of the human heat balance.**

**Wymagania techniczne
stawiane pracom składanym do druku w „Zeszytach IGiPZ PAN”**

Teksty na dyskietkach muszą spełniać następujące warunki:

1. Zapis w kodach ASCII (większość edytorów ma możliwość eksportu do ASCII; wykluczamy edytor Chi-Writer dla tekstów polskich) z rozszerzeniem TXT, np. BAZA.TXT.
 2. Pojedyncza interlinia.
 3. Bez wcięć akapitowych, przenoszenia wyrazów, wyrównywania prawego marginesu.
 4. Paragrafy (akapity) rozdzielone jedną linią wolną.
 5. Tekst gładki, bez wyróżnień (tj. pogrubień, podkreśleń, subskryptów itp.).
 6. Podanie jedynie podpisów rysunków i tabel.
 7. Miejsca, w których występują wzory, zaznaczyć w nawiasach; same wzory osobno na wydruku lub na kartce.
 8. Tabele oraz rysunki przygotowane za pomocą innych programów (np. LOTUS) należy umieścić w osobnym pliku o stosownym rozszerzeniu (np. KOŁO.PIC dla rysunków z LOTUSA).
- Wydruk dołączony do dyskietki powinien być wydrukowany z podwójną interlinią oraz zawierać wymiary rycin i tabel.

Uwaga!

Do pracy należy dołączyć streszczenie (maksymalnie do 5 stron), spis rycin i tabel oraz abstrakt (3-4 zdania) i słowa kluczowe (3-4) w wersji polskiej i angielskiej.

Informacje dla autorów

"Zeszyty IGiPZ PAN" wychodzą w standardowym nakładzie 120 egzemplarzy (w tym 15 autorskich).

Bieżące numery publikacji IGiPZ PAN rozprowadza ORWN, Pałac Kultury i Nauki, Warszawa.

Numery wcześniejsze są do nabycia w Dziale Wymiany Biblioteki IG i PZ PAN ul. Krakowskie Przedmieście 30, 00-927 Warszawa, w godz. od 9 do 15.

PL - ISSN 0867-6836

WYDAWNICTWA IGI PZ PAN, WARSZAWA

<http://rcin.org.pl>